

Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992.

Kakav apsurd. Prije dva mjeseca snimam u Dubrovniku kratki dokumentarac o razaranju grada, Oslobođanje đavola, i jedan čovjek mi kaže da nije potrebno njih da snimam jer ću uskoro na svojoj koži, u Bosni i Sarajevu, doživjeti strahote kroz koje oni sada prolaze. Nisam vjerovao, nisam htio da vjerujem...

Nisam nacionalni nego profesionalni novinar

Rečenicu iz naslova izgovorio je novinar sarajevske Televizije Mladen Vuksanović, autor knjige Pale 5. 4. - 15. 7. 1992. dragocenog svedočanstva o prvim ratnim mjesecima u Bosni i Hercegovini. Ova memoarska knjiga objavljena je u gotovo čitavoj Evropi, nažalost ne i u Srbiji. U Nemačkoj je Vuksanovićev ratni dnevnik koji je objavila izdavačka kuća Folio dobio izvanredne kritike, a predgovor je napisao tadašnji nemački ministar spoljnih poslova Joška Fišer. Mladen Vuksanović je rođen na Palama, a umro je 1999. u 57. godini, kao izbeglica, na Cresu, gde je radio kao noćni čuvar. Bio je reditelj i scenarista više zapaženih dokumentarnih filmova. Majka mu je bila katolkinja, a otac pravoslavac. Odbio je da radi na televiziji Radovana Karadžića. Do odlaska iz BiH bio je šikaniran, a za ljude koji su preuzeli televiziju u kojoj je radio rekao je "To su profesionalne ubice! Te laži i perverzije novinara nemaju dna!" Knjiga koju objavljujemo kao feljton prvi put je objavljena 1996. u Zagrebu (izdavač Durieux). Isti izdavač objavio je Vuksanovćevu knjigu "Taksi za Jahorinu".

Na Palama, mom rodnom mjestu, u kome sam stalno živio od 1984. godine, proveo sam 110 (sto deset) dana u svojevrsnoj izolaciji, jer sam kao urednik i autor TV Sarajevo odbio da radim za Srpsku televiziju na Palama. "Otežavajuća" okolnost bilo je i hrvatsko-katoličko porijeklo moje pokojne majke (sahranjene na katoličkom groblju, a ne pored oca na pravoslavnom), kao i to što su mi kćerka i sin rođeni u Rijeci, gdje živi porodica moje supruge.

Dnevnik je pisan u stalnom grču i strahu da ga ne pronađu prilikom pretresa kuće i, sakriven u prtljagu dok sam na putu od Pala do mađarske granice prošao osam kontrola, prenesen do Rijeke.

U njemu sam opisao samo ono što sam vidio, čuo i osjetio na svojoj koži. Zbog nemogućnosti slobodnog kretanja, mnogi događaji na Palama ostali su van moga domašaja i opažanja. O tome će, vjerujem, svjedočiti jednog dana drugi ljudi koji su preživjeli torturu na "slobodnoj teritoriji Srpske republike BiH".

Original dnevnika proširio sam naknadno samo onim rečenicama koje čitaocu olakšavaju razumijevanje mojih zabilješki.

Znam da objavljivanje ovog dnevnika meni donosi smrtnu presudu od njih, ali znam da ne objaviti ga zbog toga znači umrijeti od stida zbog šutnje.

Pri pisanju ovog dnevnika nesebičnu pomoć pružila mi je supruga Jadranka, koja me i u najtežim trenucima hrabrila da izdržim do kraja.

Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992.

Kakav apsurd. Prije dva mjeseca snimam u Dubrovniku kratki dokumentarac o razaranju grada, Oslobođanje đavola, i jedan čovjek mi kaže da nije potrebno njih da snimam jer ću uskoro na svojoj koži, u Bosni i Sarajevu, doživjeti strahote kroz koje oni sada prolaze. Nisam vjerovao, nisam htio da vjerujem...

Nisam nacionalni nego profesionalni novinar

Rečenicu iz naslova izgovorio je novinar sarajevske Televizije Mladen Vuksanović, autor knjige

Pale 5. 4. - 15. 7. 1992. dragocenog svedočanstva o prvim ratnim mesecima u Bosni i

Hercegovini. Ova memoarska knjiga objavljena je u gotovo čitavoj Evropi, nažalost ne i u

Srbiji. U Nemačkoj je Vuksanovićev ratni dnevnik koji je objavila izdavačka kuća Folio dobio

izvanredne kritike, a predgovor je napisao tadašnji nemački ministar spoljnih poslova Joška

Fišer. Mladen Vuksanović je rođen na Palama, a umro je 1999. u 57. godini, kao izbeglica, na

Cresu, gde je radio kao noćni čuvar. Bio je reditelj i scenarista više zapaženih dokumentarnih

filmova. Majka mu je bila katolkinja, a otac pravoslavac. Odbio je da radi na televiziji

Radovana Karadžića. Do odlaska iz BiH bio je šikaniran, a za ljude koji su preuzeli televiziju u

kojoj je radio rekao je "To su profesionalne ubice! Te laži i perverzije novinara nemaju dna!"

Knjiga koju objavljujemo kao feljton prvi put je objavljena 1996. u Zagrebu (izdavač Durieux).

Isti izdavač objavio je Vuksanovićevu knjigu "Taksi za Jahorinu".

Na Palama, mom rodnom mjestu, u kome sam stalno živio od 1984. godine, proveo sam 110

(sto deset) dana u svojevrsnoj izolaciji, jer sam kao urednik i autor TV Sarajevo odbio da radim za Srpsku televiziju na Palama. "Otežavajuća" okolnost bilo je i hrvatsko-katoličko porijeklo moje pokojne majke (sahranjene na katoličkom groblju, a ne pored oca na pravoslavnom), kao i to što su mi kćerka i sin rođeni u Rijeci, gdje živi porodica moje supruge.

Dnevnik je pisan u stalnom grču i strahu da ga ne pronađu prilikom pretresa kuće i, sakriven u prtljagu dok sam na putu od Pala do mađarske granice prošao osam kontrola, prenesen do Rijeke.

U njemu sam opisao samo ono što sam vidio, čuo i osjetio na svojoj koži. Zbog nemogućnosti slobodnog kretanja, mnogi događaji na Palama ostali su van moga domašaja i opažanja. O

tome će, vjerujem, svjedočiti jednog dana drugi ljudi koji su preživjeli torturu na "slobodnoj teritoriji Srpske republike BiH".

Original dnevnika proširio sam naknadno samo onim rečenicama koje čitaocu olakšavaju razumijevanje mojih zabilješki.

Znam da objavljivanje ovog dnevnika meni donosi smrtnu presudu od njih, ali znam da ne objaviti ga zbog toga znači umrijeti od stida zbog šutnje.

Pri pisanju ovog dnevnika nesebičnu pomoć pružila mi je supruga Jadranka, koja me i u najtežim trenucima hrabrila da izdržim do kraja.

1 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Pale, nedjelja, 5.4.1992.

Ponovo barikade u Sarajevu! Blokiran na Palama kao ptica u kavezu, sjećam se jedne strašne Kafkine rečenice: "Kavez je pošao da traži pticu."

Šok je strašan. Na glavnoj ulici nema nikoga, pusta je. Supruga u znak protesta i solidarnosti sa Sarajlijama, kao Don Kihot, veže na uzicu našeg psa Žužu i ide sa komšinicom Minom u šetnju, da pokaže "kako je slobodan čovjek". Ljudi su se povukli u kuće i gledaju Otvoreni program TV i slušaju Radio-Sarajevo koji prenose sve što se događa u gradu.

Kćerka, koja je jučer otišla na neki rock-koncert u gradu, javlja se telefonom od prijateljice i kaže da će se vratiti kući čim sklone barikade. Izlazim na ulicu i u daljini vidim naoružane ljude kako se motaju u blizini policijske stanice. Tješim se da će sutrašnje jutro donijeti mir, da je sve samo ružan, strašan san. S tom nadom liježem u krevet.

Pale, ponedjeljak, 6.4.1992.

Dan kada je prije 47 godina Sarajevo oslobođeno od fašizma. Danas je to grad koji se ponovo želi osloboditi. Tamo su mi kćerka i sin. Sina sam još ranije, prije mjesec dana poslao u Sarajevo da bi izbjegao mobilizaciju na Palama, Supruga zove policiju i pita kako će sutra na posao, u grad. Dežurni joj kratko odgovara: "Nikako, tunel na Lapišnici je miniran." Pitam se da li je to moguće i šta to znači? Kako mogu da nas tek tako "odsijeku" od grada? U glavi osjećam pravi košmar od hiljadu pitanja na koje nemam racionalan odgovor. Gađenje i samo gađenje osjećam prema ovom narodu.

Na TVS gledam kako na barikadi kod mosta Vrbanja gine jedna mlada Dubrovčanka, koja je došla na studij u Sarajevo. Bože, zar je ovo moguće?

Naveče, Pale izgledaju kao grobnica u koju još nisu položili mrtvaca. U Sarajevu, umjesto da slave dan kada je došla sloboda, broje mrtve i ranjene. Supruga ostaje cijelu noć pred TV ekranom.

Pale, utorak, 7.4.1992.

Pored kreveta, na stoliću imam dvije knjige: *Kafka, pro et contra* Guntera Andersa, u briljantnom prijevodu Ivana Fohta, koji mi je na fakultetu predavao Estetiku, i *Isus Krist – I. Dio* od Rudolfa Wienera, izdanje iz 1932. godine. Ne mogu da vjerujem da je Isus rekao "Tko nije sa mnom, protiv mene je". Nije mi poznata ideologija koja ovo načelo nije utkala u svoj program akcije. Vjerujem jednoj Kafkinoj rečenici koja otprilike glasi: "Sjedio sam u gostionici, kad banuše dvojica uniformisanih ljudi i rekoše mi da pođem sa njima. Ali ja sam civil i slobodan sam, odgovorih. Baš zato – rekoše i povedoše me."

Javljam se “uživo” u program Radio-Sarajeva i kažem da sa Pala (udaljenih od Sarajeva 16 km) nitko ne može izaći, da vojnici JNA i srpski teritorijalci kontrolišu sve glavne i sporedne puteve prema gradu.

Sinoć sam bio sa suprugom kod starih prijatelja i kumova. Njihov sin, ljekar, koji radi u Sarajevu, u nedjelju je jedva uspio proći barikade, jedva su ga pustili kući, na Pale. No drugo je jutro vojno 2 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

vozilo došlo po njega, sada mora da radi u novoformiranoj vojnoj bolnici. Ne možemo da vjerujemo: hotel na Koranu pretvoren u potpuno opremljenu vojnu bolnicu.

Kako sam ja naivan i slijep. Zaokupljen svojim poslom i pisanjem priče *Taksi za Jahorinu*, na osnovu koje moram do 1.5.92. predati filmskoj kući “Forum” scenario za igrani film, ne vidim ništa oko sebe; vidim, ali tako malo i tako nebitno.

Gledam na TV razbijene i opljačkane sarajevske prodavnice. Na Palama nisu razbijene, ali su potpuno prazne. Sjećam se vremena nakon rata (1950), kada je u jedinoj prodavnici na Palama bilo samo cikoriije (surogat kafe), pa smo tako zvali i prodavača, koji bi nas onda ganjao sa štapom. Još prošle godine u ovo vrijeme sam slobodno hodao noću po šumi oko Pala, razmišljajući o *Taksisti*. Prije mjesec dana sam prestao da hodam šumom, čak i po danu, jer je postalo suviše opasno. Prije četiri dana hodao sam uveče cestom pored groblja, kada je iz mraka banuo neki naoružani tip. Nije mogao da shvati da netko sada noću hoda tek tako. Pitao me za prezime i, kada sam mu rekao, savjetovao me da se “čuvam, jer njih (Muslimana) ima u šumi”.

Pale, srijeda, 8.4.1992.

Paljani bombarduju Sarajevo, Stari grad i moje prijatelje koji tamo žive!

Zvuk telefona u praznoj kući (djeca su u Sarajevu, prijatelji ne mogu doći zbog barikada i pucnjave, a poznanici sa Pala prikovani uz TV gledaju što se dešava “dole”). Zove me V. prijatelj i saradnik sa TVS i pita me: “Kako mogu sa Trebevića i Lapišnice tako neselektivno da ispaljuju granate?” Ne mogu da razumijem njegovo pitanje. Treba li

možda prvo da dođu u grad i obilježe pojedine kuće, porodice, pojedince? Ali, zašto uopće bombarduju grad? Šta hoće time postići?

Pa to je suludo, govorim sam sebi.

Zove me kolegica sa RTV, Vojna Travanj, za koju nisam ni sanjao da je napustila grad i staru majku i smjestila se u hotel "Bistrica" na Jahorini. Njen najnoviji prijatelj, ljekar i političar, nekad je bio vatreni komunista, pa reformista, sada je vatreni Srbin. Kolegica me pita kada ću početi raditi za njihov "Srpski informativno -televizijski centar". Zbunjen sam i pomalo uplašen. Ne pita "hoću li" već "kad ću", kao da se to podrazumijeva. Navodi mi imena naših kolega koji su prešli na Pale i počinju da rade. Prvo vrdam da ja nisam nikada bio politički novinar, da sada imam jedan angažman s Visokim komesarijatom za izbjeglice pri UN, i konačno, kada sam malo došao k sebi, prevaljujem preko usta rečenicu koju sam i ranije mnogo puta izgovarao "da ja nisam nacionalni, već profesionalni novinar". S druge strane linije duga tišina, a onda glas, do maloprije nježan i umilan, postaje piskutav dok kaže da "dobro razmislim šta radim".

Znam šta to znači i zato me strah. Telefon ponovo zvoni i čujem glas bliskog bića iz daljine, pun straha i zebnje za nas. Možda smo ipak trebali svi otići prije ovog balkanskog pira.

Najlakše je otići, ali kako ostaviti kuću koju sam svojim rukama gradio i baštu oko nje obrađivao? Danas malo kopam i sadim sadnice ribizle. Nadam se da ću probati njihov plod.

Teror televizije, straha i pucnjave. Noć je i kiša pada. Sve je u mraku, pravi kadar iz priče *Taksista*. Moram nastaviti da ga pišem, ali kako kad sa strepnjom osluškujem hoću li čuti odsječne korake ljudi koji dolaze da me odvedu.

Mislim stalno na sina i kćerku koji su odsječeni u Sarajevu. Granicu što su prije nekoliko dana postavili na Lapišnici više ni ja ni oni ne možemo preći. Kao da nas je neka moćna, nemilosrdna ruka presjekla na pola s nadom, ili bez nje, da ćemo se opet spojiti. Bože, zar je to moguće?

3 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

22.00: Sada mi supruga, koja gleda TV, kaže da pregovaraju predstavnici SAO Romanije i Jarčedol-Hreša, i odlučuju o tome da li

će “otvoriti granicu”. Zar oni uopće znaju da pregovaraju? Zamišljam neandertalce kako konstruišu kompjutore.

Kakva će biti ova noć? Znam samo da će svanuti jutro. Prijatelj iz Sarajeva, V., kaže mi na telefon kako je meni lakše u ovoj mojoj grobnici nego njemu u gradu dok sluša eksplozije granata. Vara se.

Idem da spavam i sanjam Istru kao ostvareni san.

Nisam znao da je ovdje mrak tako mračan.

Počinjem – znam neopravdano – da mrzim samu riječ *nacija*. Nije kriva nacija što ispod svojih skuta hrani i odgaja monstrume. Još prije tri godine, na Krku, jedna bliska osoba stalno insistira da kažem šta sam, koje nacije. Gleda me s nevjericom kad kažem da sam samo ljudsko biće i ništa više. Za nju ljudsko biće bez nacionalnog identiteta ne postoji.

Na prozorima okolnih kuća navučene su zavjese.

Kakav apsurd. Prije dva mjeseca snimam u Dubrovniku kratki dokumentarac o razaranju grada, *Oslobađanje đavola*, i jedan čovjek mi kaže da nije potrebno njih da snimam jer ću uskoro na svojoj koži, u Bosni i Sarajevu, doživjeti strahote kroz koje oni sada prolaze. Nisam vjerovao, nisam htio da vjerujem.

Pale, četvrtak, 9.4.1992.

Noć bez sna. Pokušavam iz *Znakova pored puta* dešifrirati buduću putanju našeg ludila. Osjećam kako se poput metastaza širi oko mene, buja i raste poput tijesta za kruh što ga svako jutro mijesim svojim rukama. Gledam suprugu kako, sva srećna, u bašti vadi radič, i mislim na onog “tipa političara” iz Srbije, koji nam je prošle godine zaprijetio da ćemo jesti korijenje.

Telefonom svakodnevno održavam vezu sa snimateljem A.V. i A.S. i dajem im uputstva kako će snimati sarajevsku verziju *Oslobađanja đavola*.

Dolazi mi sav uplašen susjed Meho i kaže da se po Palama priča kako će noćas “poklati sve Muslimane”. Ubjeđujem ga da je to nemoguće. Neka sa ženom noćas spava kod nas. Gledam kako mu ruke podrhtavaju od straha. Razumijem taj strah, jer ga i ja osjećam u svojim kostima, strah da iduće svitanje zore neću ugledati.

Razmišljam o svom poznaniku s Televizije, režiseru Miodragu Tarani, koji sada na Palama osniva Srpski informativni TV centar pod imenom: "Mora se konačno čuti i naša istina"! Radi li to iz ubjeđenja, fanatizma ili zbog novca? Dok je bio na TVS, radio je što je htio, nitko mu nikada ništa nije zabranio, a sada se busa u prsa kako je bio "ugrožen i onemogućen". Još tada sam mu govorio da su samo glupi i lijeni ugroženi, ali to nije dopiralo do njegovog mozga.

Nova srpska vlast ih plaća kao najskuplje droce. Odbio sam da "kao najugledniji dokumentarista TVS" radim za njih, i sada čekam presudu. Pitam se mogu li oni uopće razumjeti moje riječi da nisam nacionalni već profesionalni novinar, a to je dvoje nespojivo.

Iz sjećanja mi dopire Kafkina rečenica iz *Zamka*: "Gospodine K., vi niste iz Zamka, vi niste iz sela, vi, dakle, niste ništa."

Gledam čovjeka u praznoj paljanskoj samoposluzi. Uzme konzervu i stavi je u košaru, vrati je ponovo na policu, pa je opet stavi u košaru i opet vrati. Na kraju zgrabi neke stare kekse. Pogled mu unezvjereno luta po praznim policama.

4 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Gledam naveče beogradski TV Dnevnik i ponovo se uvjeravam kako su neki novinari ubice i ratni zločinci, čak gori od onih što sa okolnih brda razaraju Sarajevo i ubijaju civile. Pomračenom i zaslijepljenom mozgu njihove riječi su jedini putokaz.

Gledam na TVS kako jedan lider (Karadžić) odbija svaku mogućnost da se ljudi "njegovog naroda-nacije" mogu zvati građanima, drugi lider (Izetbegović) tvrdi da su svi ljudi "njegovog naroda" građani, a treći (Kljuić) to sa strane posmatra i superiorno izjavljuje kako je "njegov narod" iznad svega i prvenstveno europski narod.

Pitam se: tko sam onda ja?

Rano jutro. Sa TV Sarajevo me zove prijatelj M.J. i kaže da "cijelu noć gruva nad gradom". Ne mogu da vjerujem, neću da vjerujem da se repriza Dubrovnika može desiti u Sarajevu. Dva grada bliska po ljudima i prepoznatljiva u svijetu. Supruga snimatelja T.V. kroz plač kaže da je pogriješila što sa djecom nije pobjegla prije ovog užasa.

Na današnji dan 1945. godine proradilo Radio-Sarajevo. Slaveći ga proteklih godina dijelili smo priznanja za rad, išli u kafane i ljubili se. Sretni dani, hoće li se ikada više vratiti?

(...)

U prodavnici mi kažu da više ne primaju čekove PBS (Privredna Banka Sarajevo). Šta sad to znači? Znat ću uskoro, ali će biti kasno da bilo šta uradim s tim bezvrijednim papirima. Šta za mene i moje bližnje znači “osvajanje Pala”. Šta znači podjela BiH na privatne feude pojedinih manijaka? Djeca u jednoj, a supruga i ja u drugoj državi, bez mogućnosti da pređemo tu granicu, liniju smrti, naš Berlinski zid.

11.00: Počinje da pada gusti snijeg. Hoće li “ohladiti usijane glave”, kako je govorila moja majka?

Jedan od likova iz *Taksiste* zove se Čitavo, jer ga je majka kad je bio dječak uvijek pitala hoće li da mu isprži pola ili čitavo jaje. Htio sam maloprije, za ručak, ispržiti dva jajeta, ali sam se u posljednji čas predomislio i ispržio jedno. Smijem se. Kako se daleka prošlost začas vrati kao sadašnjost, neumitna i strašna.

Milujem psa Žužu i pitam se čime ću je hraniti? Starim hljebom pomiješanim s malo masti, kažem sebi i nadam se da Žužu nije skotna. Supruga je prošetala Palama. Vratila se šokirana brojem automobila bez registarskih tablica. To su oni bezočniji, bez stida voze pokradene automobile, kombije, kamione. U svemu tome malo humora: jedan auto nema tablice, umjesto njih samo piše “ACO” - latinicom!

Također neobično mnogo kamiona natovarenih drvetom. Srpske registracije. Odlaze sa Pala, sigurno u pravcu otadžbine. Užas. Neki čovjek (Murat Šabanović) hoće da minira hidrocentralu u Višegradu. To bi bila totalna kataklizma.

Pale 11.4.1992.

Koji je danas dan? Sedam dana je prošlo kao tren, ružni, strašni tren. Kako se vrijeme zgušnjava, dani se pretvaraju u sate, sati u minute, a minute u sekunde. Izolirani i potpuno odsječeni od Sarajeva, kao ribe plutamo po površini zagađene vode očekujući skori kraj.

Noć bez imalo sna. Do moje kuće vodi šljunkovita staza. Svaki korak po njoj odzvanja poput čekića sudije u sudnici. Zariva mi se u mozak i izaziva "malu nelagodnost". Jesu li to koraci egzekutora koji dolaze po nas? Strah se uvukao u ljude i grize ih kao rak. Osjećam kako smrt diše svuda oko mene.

5 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Jučer je supruga doživjela malu krizu zbog toga što smo potpuno blokirani na Palama, bez nade da vidimo djecu i prijatelje u gradu. Počela je da piše pismo predsjedniku paljanske općine, R.

Starčeviću, mladiću koji je prije tri godine pomagao svom ocu pri stavljanju keramičkih pločica u našem kupatilu. Dok sva u grču piše, kažem joj: "Ako ga pošalješ, gotovi smo, doći će i ubit će nas. Ako si na to spremna, onda ga pošalji."

Supruga se smiruje, ostavlja se pisanja, a ja pismo spremam u našu tajnu arhivu. Prepisujem ga: "*Druže Starčeviću! Slušala sam Vas nedavno, kada ste se telefonom javili u večernji Dnevnik TV*

Sarajevo kako biste demantovali objavljenu vijest da građani Sarajeva doživljavaju neprijatnosti ako idu na Jahorinu. Na kraju ste rekli da su Pale oduvijek bile turističko i gostoljubivo mjesto, pa ste čak pozvali Sarajlije da dođu i uvjere se u to. Ne znam da li me se sjećate. Moj suprug i ja smo vlasnici one kuće na Palama pri čijoj su izgradnji Vaše ruke dale svoj doprinos. Vašeg oca naročito. Vašeg oca, koji je znao tako zanimljivo pričati o životu u Švedskoj. O njihovim velikim prozorima i prostranim kupatilima. Da li se sada prisjećate nas i našeg kupatila?

U to doba sam svojim gradskim prijateljima, na pitanje zašto baš na Palama gradimo kuću, odgovarala da želimo živjeti evropski: raditi u gradu, a ostatak dana provesti u prirodi, u miru nekadašnjeg vazdušnog lječilišta.

Danas je ne znam koji dan kako nemam mira, kako ne mogu u grad na posao, kako ne mogu nikamo. Danas je već ne znam koji dan kako sa Lapišnice ispaljuju granate na Sarajevo. Čujem da to rade Paljani, a i Jahorina je puna neke vojske. Danas je već ne znam koji dan kako gledam TV Dnevnik prepun užasa, a Vas još nisam čula da to demantujete. Pa zar je moguće da ne znate da Paljani ruše grad u kome ste i Vi studirali! Zar je moguće da Vas, inženjera građevine, baš nimalo ne stegne oko srca kad vidite prizore onih rušenja! Zar je moguće da sve to znate, a da ste se tako jeftino prodali, I sebe i svoje rodno mjesto? Je li moguće da u Sarajevu nemate baš ni jednog prijatelja da se za njega zabrinete? ”

Naveče dolazi poznanik, režiser Miodrag Tarana sa srpske RTV koja treba da proradi na Palama.

Dugi razgovor s njim ruši i ono malo nade u spokoj. Ne pijem ništa, on pije konjak. Sa svakom čašicom u njemu raste gnjev protiv mene i “Turaka” koje treba istrijebiti. Vadi pištolj iz opasača i prijeti mi što neću da radim za njih. Kažem mu da imam pedeset godina, da sam dosta proživio, dosta se opijao s prijateljima, dosta ljubio lijepe žene i da sada može, ako hoće, da puca. Žao mi je samo što nisam završio roman-scenarij *Taksi za Jahorinu*. Suprugu hvata strah od njegovog izgleda, riječi, pištolja, pa odlazi u svoju sobu na spratu.

Tarana mi sve agresivnije prigovara da nisam pravi pripadnik “njihovog naroda”, da ne činim ništa za njega, da sam izdajica. Objašnjavam mu da sam čist i mirne savjesti. (Može li čovjek danas uopće biti mirne savjesti? Zar nismo svi pomalo složili kockice mozaika ovog mraka što nas proždire?) Miodrag Tarana ponavlja da je “pravi četnik”, da na Jahorini na hiljade “srpskih gardista”, ali i arkanovaca, samo čekaju znak na koji će da se sruče na Sarajevo. I da je pred samoposlugom ugledao svoj automobil koji mu je u Sarajevu nestao prije mjesec dana, a da se nije usudio da ga uzme, jer zna da se na Palama okupio raznorazni šljam, koji ne preza ni od čega. Cijelo vrijeme mi sadistički objašnjava kako ubiti čovjeka predstavlja seksualno uzbuđenje.

Mnogo iz našeg razgovora nije za pisanje, jer danas riječi ubijaju brže od metka. Ako mi nađu ovaj dnevnik, neće me ubiti već vrtjeti na ražnju.

Oko pola noći režiser odlazi u neprozirni, ljepljivi paljanski mrak. U petparačkom romanu, koji u WC-u služi umjesto toalet-papira, igrom slučaja, upravo pronalazim pasus koji potpuno istim riječima opisuje seksualno uzbuđenje jednog od likova, nekog kriminalca, ubojice.

6 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

“...Sem toga, ubijanje je za Vorena Felkera oduvijek imalo neponovljivu draž. Krv na sopstvenim rukama rađala je kod njega uzbuđenje kakvo drugi ljudi osećaju prilikom intenzivnog orgazma...”

A na drugoj strani otrgnutog pasusa tek sada vidim i ovaj tekst: *“... On misli da je još uvek diktator u nekoj bednoj državi i da ja treba da stojim mirno i drhtim pred njim! Čekaj samo da čuje našu cenu... odmah će promeniti pesmu...”*

Jutros u mesnici pronalazim posljednju kost za supu. Treba i pse nahraniti.

Snimatelju V. kažem da snimi gladne, a on odgovara: “Pa ja sam gladan!”

Jedna stara Muslimanka me sreće na ulici, zagrli i kroz suze kaže: “Bog je uzeo sebi sve što vrijedi.”

Oko podne u telefonskoj slušalici panični glas naše bliske prijateljice B.O. iz Sarajeva i pitanje kako da se izvuče iz grada koji sve više poprima izgled ruševine po kojoj haraju pacovi.

Zabrinuti smo i provjeravamo kod zajedničkih prijatelja o čemu se radi. Smiruju nas, kažu da je O. suviše subjektivna.

Mislim na Istru i Italiju kao naš još nerealiziran san. Hoćemo li preživjeti ovaj užas i ostvariti san.

Bez bola i sjete ću napustiti sve ovo: i novu kuću i baštu i knjige koje smo godinama skupljali.

Znam zbog čega. Imam dovoljno energije, iako mi je pedeset godina, da počnem ni iz čega.

Mogu mi oduzeti kuću, spaliti je, razrušiti, ali ne mogu uništiti u meni sjećanje na dane kad sam je gradio.

Pale, 12.4.1992.

“Bečki doručak” - kriška kruha namazana mašću!

Kako je tužna nedjelja osvanula. Snijeg po propupalim granama ribizle u bašti. Prva noć bez povremenog buđenja iz sna. Kada je

premoren, čovjeku postaje svejedno što će se desiti.

Da li je ovo vrh brijega smrti i sada počinje smirivanje i silazak ili ima još penjanja?

Više nemamo dovoljno svijeća za groblje, pa ću jednu prepoloviti. Na majčinom grobu ispod prošlogodišnje trave nezadrživo se probijaju zelene vlati. Stojim i kažem u sebi: "Bože, hvala ti što mi je majka umrla prije tri godine, ne dočekavši ovaj užas". Jedva je preživjela dva svjetska rata, nikad se ne oslobodivši straha da se to opet neće ponoviti. Umrla je mirna i sretna, bez bola i dugotrajne patnje. Posljednja želja joj je bila da je sahranimo ovdje na katoličkom groblju, pored njenih predaka. Otac je sahranjen na pravoslavnom. Bili su kao jedno biće, sretan spoj dviju vjera, dviju nacija, uzajamnog poštovanja i ljubavi na čijoj vatri sam se grijao.

Sestra me panično zove iz Titograda da vojnim avionom evakuišem djecu iz Sarajeva, "jer će ONI sigurno grad srušiti sa zemljom". Gubim živce i urlam: neka razruše sve, pobiju sve, ako su takvi monstri. Televizija pokazuje apokaliptične scene s aerodroma, gdje gomile žena, djece, muškaraca juriša na avione. Francis Ford Coppola je ove scene već snimio u Apokalipsi sada.

Europejac Cutillero s lokalnim liderima podijelio TV na nacionalne kanale. U krajnjem slučaju, možda je to i dobro. Kada se nacionalno isprazne, možda će novinari početi raditi profesionalno.

U prodavnicama nema hrane, ali ima u izobilju skupog toaletnog papira. Supruga se zavlači u svoju radnu sobu i na tkalačkom stanu nešto tka.

U polumraku slušam CD, Mozartovu 35. simfoniju u D duru. Kako na Palama zvuči Mozart?

Mozart je Božje dijete.

**7 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine
Pale, ponedjeljak, 13.4.1992.**

Krasno proljetno jutro s mrazom što je prekrilo baštu. S krajnjim naporom radim jutarnju gimnastiku. Je li to zbog godina ili malih količina hrane?

Strahovita eksplozija prolama se nad Palama. Saznajem da je neka vojnička junačina u Migu probila zvučni zid nad Palama i Sarajevom.

Zamišljam njega u skafanderu i majku u nekom sobičku kako upravo doji bebu. Na cesti ispred kuće prilaze mi razni ljudi i odmah počnu s izlaganjem svoje "apsolutno tačne istine" o onome što se događa oko nas. Kao vodenice neprestano pričaju, skrivajući svoj strah. Kao idiot ih saslušam klimajući glavom i bježim u svoju baštu. S prozora svoje kuće vidim kako svaki čas prođe po neki moj poznanik u uniformi, s kalašnjikovom o ramenu. Ranije, kao civili, bezbojni i beznačajni, sada uzdignute glave žure da se "jave na položaj". Kao da su cijeli život samo čekali ovaj čas. Jedan od njih me već pitao "da li sam se uključio". Primjećujem da je pekara preko puta, vlasništvo nekih Albanaca, zatvorena prvi put nakon petnaest godina.

Pale, utorak, 14.4.1992.

TV dnevnik postaje najgledaniji horor-film. To jeste njegova moć i magija. Sve zlo proteklog dana na cijelom prostoru Republike koncentriše se i zgušnjava u 60 minuta i pola kvadratnog metra ekrana. To kod ljudi izaziva efekat eksplozije u zatvorenom prostoru. Mislim da će mnogo više, pogotovo starih ljudi, umrijeti od televizije nego što će ih poginuti od metaka.

Čujemo se s djecom telefonom. Imaju sve manje hrane, sve teže izlaze van kuća.

Glad tek dolazi. A na Pale dolazi sve više helikoptera iz pravca Srbije i Crne Gore. Šta li prevoze, pitam se, a susjed kaže "vojsku i oružje". Pale sve više poprimaju izgled vojne baze u kojoj civili nemaju šta da traže.

Sinoć na TV slušam našeg čuvenog režisera Emira Kusturicu kako iz Pariza daje svoju dijagnozu bolesti i recepte za lijek. Već ga je i "obična raja prokužila", a do jučer je bio njihov idol. Kako groteskno zvuče njegove riječi. Kao da je pao s Marsa.

Na Srpskom radiju slušam svoje dojučerašnje kolege kako pozivaju "svoj narod" na konačni obračun s "islamskim fundamentalizmom". Prošle godine pozivali su "svoje komuniste" na konačni obračun sa svim nacionalistima. Sada rade za drugog gazdu, koji bi, da je imalo pametan, znao da je posijao sjeme svoje buduće propasti. Isus je zaista uzalud razapet na križu.

Danas u 14 h u hotelu "Srbija" na Ilidži pregovori kolegija TV Sarajevo i SDS o podjeli TV kanala.

Samo da ljudi prestanu ginuti, pa neka podijele i Mjesec i Sunce i zrak, ptice, ribe i sve što je nedjeljivo.

Supruga razgovara telefonom s našim najboljim prijateljem u Sarajevu, J.O., koji joj kaže da bi golim rukama zadavio drugog našeg prijatelja, pjesnika Ivana Kordića. Ne sviđa mu se njegov komentar u TV Dnevniku. Prije samo tri mjeseca su kod nas sjedili, pili i ugodno razgovarali.

22.30

Posljednje svjetlo na susjednim kućama se ugasilo.

Pale, srijeda, 15.4.1992.

Proljeće, pravo proljeće stiglo je na Pale.

8 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

“Divan dan. Šteta što je posljednji” - riječi mog prijatelja M.J. Počinjem da kopam zemlju i sadim mrkvu u bašti. Oduvijek sam najviše volio ove dane kada se sve budi, kada se ja budim i kažem sebi: “Bože, hvala ti što sam još uvijek živ!”

Jedna susjeda, Muslimanka (prije na to nisam uopće obraćao pažnju), kaže mi da zbog “situacije” ne može ništa da radi, ali kad vidi mene, odmah joj je lakše. Oko moje kuće pretežno žive Muslimani, oduvijek smo se pomagali i poštovali. Sada vidim, prosto osjećam, kako ih je strah pred onim što dolazi. Sve manje odlaze u Donju čaršiju, gdje je sjedište policije, vojske, televizije. Okupljeni na obližnjem mostu, sa strahom gledaju prolazak duge kolone vojnih kamiona ispod čijih cerada vire uniformisani ljudi. Njihove dojučerašnje komšije hodaju s mašinkama, ne pozdravljaju ih i ponašaju se kao viša ljudska rasa.

Shvaćam da sam bio slijep.

Sve hotele na Jahorini i Palama nova srpska vlast je preuzela u svoje ruke, za svoje potrebe. Vile i komfornije vikendice, pretežno u vlasništvu sarajevskih Muslimana, zauzeli su i uselili se u njih niži i viši funkcioneri nove vlasti; hotel na Koranu pretvoren je u vojnu bolnicu u kojoj već ordiniraju ljekari Srbi, koji su još ranije napustili Sarajevo i prešli na Pale; nogometno igralište pretvoreno je u strogo čuvani teren za slijetanje vojnih helikoptera; bivša stara kino-dvorana u kojoj sam gledao prve filmove, postala je zatvor za Muslimane i neposlušne Srbe. Dom kulture (Dom žrtava rata!) preuređen je za potrebe novog srpskog TV i informativnog centra; na zgradi milicije vijori se zastava Srpske demokratske stranke, a kompletna civilna vlast u općini stavljena je u funkciju nove vlasti. Svuda po Palama i okolnim brdima postavljene su straže koje kontrolišu kretanje civila; hotel “Panorama”, vlasništvo “Hidrogradnje” iz Sarajeva, postao je

glavno sjedište nove srpske vlasti. Benzinska pumpa INA još ranije je oduzeta od vlasnika.

Noć je, pun mjesec i uznemirenost u meni zbog dolazeće kiše i novih, nepoznatih ljudi koji osvajaju Pale.

Pale, četvrtak, 16.4.1992.

Ponovo tužno, kišno proljetno jutro, kao da je jesen. Kako se čovjek brzo privikava na sve.

Abnormalno prihvata kao normalno, nemogući život prihvata kao jedino mogući. Goli opstanak dobiva svoje puno značenje.

U bašti počinje da niče kopriva. Pored radiča, nova radost za moju suprugu. I nova hrana.

Bogatiji Muslimani mijenjaju kuće za Sarajevo (Stari grad), a Srbi iz Starog grada mijenjaju kuće za Pale. U općini se potpiše jedan bezvrijedni ugovor, u auto se spakuju najnužnije i najvrednije stvari, "odgovarajućim osobama" se isplati nekoliko stotina maraka za bezbjedan prolazak zaobilaznim putevima prema Sarajevu, i sve je gotovo u roku od jednog dana. Čuo sam i komentare "običnih Muslimana", koji kažu da bježe samo oni koji su se za vrijeme komunista brzo i lako obogatili, pa se boje osvete prevarenih "klijenata". Ali se kod njih strah još više pojačao, jer "ako ovi ugledni i bogati bježe, sigurno znaju bolje od nas, običnog svijeta, šta se dalje sprema".

Tako se topi pet stotina godina zajedničkog života, a grade nova nacionalna geta.

Govorim si stalno: Što dalje otići od svega ovoga. Osjećam gađenje prema ljudima koji se ponašaju kao pacovi na brodu koji tone.

Telefon mi je "propjevao". Razgovaram s prijateljem V.J. iz Sarajeva i on mi kaže da stišam muziku u kući i kako mogu da je uopće puštam dok u Sarajevu ginu ljudi.

Objašnjavam mu da su mi na linije priključili program Srpskog radija sa Pala i sada po cio dan, kad god dignem slušalicu, čujem vijesti ili njihovu muziku. To počinje da me izluđuje sve više.

9 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Mislim na Orwella i njegovu "84." i tek sada, kad na svojoj koži to iskušavam, shvaćam "što je pisac htio da kaže".

Podignem slušalicu i čujem stih pjesme "Ja dugove svoje plaćam, moram da ih vraćam."

Olakšanje kad se na telefon jave naša djeca ili ovi divni ljudi, kod kojih se nalaze. Tada znamo da je u Sarajevu mirno, da su u stanu. A kad telefon samo zvonj, a niko se ne javlja, preplavljuje užas.

Pale, 17.4.1992.

Danas je Veliki petak (katolički), dan kada se u našoj kući nikada nije jelo meso, samo riba. Na sreću, imamo jednu sačuvanu konzervu sardina. Na benzinsku pumpu stiglo gorivo. Ogroman red "siromašnih i ugroženih" ljudi čeka da napuni rezervoare. Svi govore da nemaju što jesti, a sada za gorivo plaćaju astronomske cijene. Ova zemlja, ovaj narod, sazdan je od prevare, jeftine i providne laži. Njegov jezik u biti je lažan. Dođe mi da urlam od bijesa što sam ovdje rođen i što ovdje živim.

Iz telefonske slušalice u 11.00 slušam vijesti, kako je nakon eksperimentalnog rada na Palama Srpska radio-stanica počela da emituje cjelodnevni program. Toliko buke oko jedne, u suštini, beznačajne stvari. Srbi su fizički osvojili ovaj prostor i logično je da će sada krenuti na osvajanje duha i mozga svoga naroda. To su i komunisti prvo uradili. Filovati ljude samo svojim istinama, od njih napraviti robote koji "vole ono što moraju da vole". Bože, ima li nade da će fašizam ikada nestati s ovih prostora?

Na srpskom radiju vesela, optimistička i pobjednička muzika, koja narodu treba više od hrane.

Radio-Sarajevo emituje tihu, sentimentalnu muziku. Sve to na udaljenosti od petnaest kilometara.

Armija i Srbi su prvo vodili rat u Sloveniji (snimao dokumentarni film o tome), zatim su prešli u Hrvatsku (snimao dokumentarni film o tome), a sada su došli u Bosnu i Hercegovinu.

Prognoziram da nakon toga neminovno slijedi Sandžak i Kosovo. To se zove balkanska varijanta osvajanja prostora i stvaranja nacionalne države. Svi osvajaju prostor, a nitko duh.

Ovaj telefon dovest će me do ludila. Derem se u slušalicu kao divljak i po ko zna koji put objašnjavam da to nije muzika u mojoj kući.

Pale, subota, 18.4.1992.

Jutro nije kišno, jesenje, već snježno, zimsko. Deset centimetara snijega kao da nagovještava dugu i hladnu zimu. Kao da je sutra Božić, a ne Uskrs.

U mozak mi dolaze slike iz djetinjstva, kada sam za Uskrs ili Vaskrs bio okupan i lijepo i čisto obučen. "Djetinjstvo bijaše san", kaže negdje slikar Paul Klee.

Očajan, tužan dan u meni i oko mene. Ponovo bombardovano Sarajevo – GRAS, Dječja ambasada, UNIS, Željeznička ambulanta, okolina Televizije itd.

Kada sam hodao po razrušenom Dubrovniku, stalno sam se pitao zašto su to uradili, šta su time htjeli pokazati ili dokazati, nije li njihovo biće sazdan samo od rušilačkog nagona? "Bože, oprosti im jer ne znaju što čine!" Isus. Ja ne mogu shvatiti te njegove riječi.

Pale, nedjelja, 19.4.1992.

10 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Uskrs-meni nekako najdraži dan u godini. Zbog proljeća što buja u meni i oko mene. Nova energija, snaga i volja što će rasti u meni kao da nagovještava život, koji će još dugo trajati. Ili je to samo varka.

Odlazak na majčin grob, gdje palim pola svijeće. Nakon toga odlazim na očev grob (na drugoj strani Pala) i palim drugu polovinu. Mislim kakve su oni užase prošli za vrijeme prošlog rata. Oni su bili sinteza dviju vjera i dviju nacija, i taj spoj nosim u sebi kao nešto nerazorivo. Bili su tihi i neprimjetni vjernici, kake Bog najviše voli, i tu ljubav su prenijeli na mene. Kada se otac 1962.

godine ubio zbog nacionalizirane zemlje, majka nije počela da mrzi komuniste, već je stalno govorila da "Bog vidi sve i kažnjava sve".

Danas je ljudima vjera i nacija samo upotrebna vrijednost koju će poput lotos-maramice baciti kad im ne bude više trebala. U ime svojih interesa razaraju ono što je neuništivo.

Dok se vraćam s groblja, gledam na kontrolnom punktu, kako su sada nikli posvuda po Palama, uniformisanog mladića, kako je prislonio cijev kalašnjikova uz lice i lagano je miluje rukom.

Podsjeća me to na čisto seksualno samozadovoljenje.

U dvorištu jedne kuće pored ceste, drugi mladić (čijeg oca poznajem kao pošteni čovjeka), električnom brusilicom pokušava s ukradenog minibusa skinuti velike oznake GRAS-a (Gradski saobraćaj). Pošteni očevi i kriminalni sinovi. Ili se sve stopilo u jedno beznadežno propadanje svih ljudskih vrijednosti.

Već uobičajeni zaglušujući zvuk vojnog helikoptera iznad kuće kaže mi jasno gdje sam i šta sam.

Snijeg se topi u bašti. Hoće li se i ovo ludilo ovako brzo istopiti? Hoće, mora, ali ne brzo. Možda za pet godina. Liban je trajao više od 15 godina, a ovo je gore od Libana.

Kćerka uzdiše kad joj kažemo da smo ostavili obojena jaja za nju i sina. Ima li na Palama mlijeka, pita. Samo mlijeka i jaja, odgovaramo. Koprive i radiča. Ona kaže da se to prvo rasproda na pijaci u Sarajevu, a da su samoposluge skoro prazne.

Pale, ponedjeljak, 20.4.1992.

Počinje odbrojavanje trećeg tjedna u izolaciji. Čudno, kako čovjek pristaje na ovo stanje, šuti, psuje ili beskonačno priča. Supruga mi kaže kako je u banci, u gužvi pred šalterom, vidjela ljude u civilnim odijelima, kojima samo izraz lica i vojničke cipele na nogama, prljave od ilovače, govore da su stigli sa brda.

“Cipele im se ne da presvlačiti”, komentira. I kaže kako na pitanje nekog starca kada će dobiti penziju, šef paljanske filijale PBS odgovara: “Čim se konstituišemo kao prava banka.”

“A kada će to biti?” pita starac.

“Za par dana, kad sredimo Sarajevo”, odgovara šef s pobjedničkim osmjehom na licu.

Iznad naše kuće helikopterski saobraćaj postaje sve gušći. Što to znači? Lete tako nisko da mi se čini kako ih rukom mogu dohvatiti. Na Palama postoji više mjesta na koja slijeću: na nogometno igralište u blizini radio-stanice i agencije SRNA, a tu su i hoteli “Panorma” i “Turist”, gdje su smješteni službenici nove vlasti, plato ispred hotela “Koran”, koji je sada preuređen u bolnicu, te vojna baza na Koranu, koju je odmah nakon 1945. tu sagradila bivša JNA.

Stalno se naivno i glupo pitam odakle im novac za tolike letove? Susjed mi priča da je jučer na nogometno igralište sletio plavi helikopter MUP-a BiH, ukraden naravno, i da ga zamalo nisu sami Srbi srušili.

Gledam na TV otvaranje svjetske izložbe u Sevilli i sjećam se mog prošlogodišnjeg obećanja familiji da ćemo je sigurno posjetiti. Izložba traje godinu dana. Ima li nade da je ipak vidimo?

11 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Naveče, na TV, mega'koncert u čast umrle rock-zvijezde Freddie Mercuryja i protiv AIDS-a. Bar nekoliko sati zaboravio mrak koji me okružuje.

Pale, utorak, 21.4.1992.

“Tamo gdje smo mi na vlasti, vlada mir, a gdje su Muslimani, tamo je rat”, izjavljuje danas Radovan Karadžić, lider bosanskih Srba Na Palama se i djeca igraju mašinkama opljačkanim na Faletićima, vlasništvom sarajevske Teritorijalne obrane. Još malo ća će se s njima i rađati, u stavu spremnom za pucanje. U

Sarajevu ljudima dijele oružje za odbranu grada.

Na Palama se srpski rezervisti opijaju opljačkanim viskijem. Noću pucaju na muslimanske kuće.

Luđački ples barbara na ovim prostorima. Totalno “Oslobađanje đavola”.

22.00

To je to. Opipljivi užas. Do mene dopire grmljavina topova. Na Radio-Sarajevu slušam da granate zasipaju Stari grad, gdje mi živi sin. (Ne javlja se na telefon, sigurno je u podrumu).

“Ratni zločini nikad ne zastarijevaju”, govorim glasno u praznoj kući. Kad dođe dan suđenja, bit ću svjedok.

Ako preživim, s Pala ću definitivno otići, da se više nikada ne vratim u rodno mjesto koje sam toliko volio. Ne zbog straha da će me ubiti, već zbog najdubljeg stida što živim okružen ubicama i pljačkašima. Od pominjanja imena Pale Sarajlijama se ledi krv u venama, a meni se povraća.

Pale, 22.4.1992.

Dan počeo u 1.30 prestankom bombardiranja Sarajeva. Nastavilo se u 5.30. Sin me zove u 13.30

da mi kaže kako neću prepoznati Baščaršiju kada je budem vidio. Proveo je noć u podrumu, brojeći mine. Do 22.00 oko njihovog skloništa palo ih je osamdeset.

U mojoj bašti ptica pjeva, ulica je pusta, jedino psi lutalice trče uokolo.

Svaka eksplozija granate što pada na grad i razara ga boli me kao da mi raznosi mozak.

14.00

Više se ne čuje tutnjava s brda koja dijele Pale od Sarajeva. Da li se to ubice odmaraju, ručaju ili se opijaju za ponovno noćno orgijanje?

19.30

Ponovno počinje da diše ono čudovište s Lapišnice (top velikog kalibra). Pokušavam zamisliti lica ljudi koji ga pune smrtonosnom hranom i ispaljuju put Sarajeva, u kojem su završili neku školu, ili prvi put poljubili neku djevojku. Ili su to možda ljudi, koji se kao talog, mulj valjaju ovim prostorom, prekrivajući ga i zatrpavajući sve ono što vrijedi, što je stotinama godina stvarano?

Je li ovo definitivno pobjeda barbarstva, onog monstruoznog u ljudskom biću što donosi samo smrt, nad humanizmom? Do prije par dana Palama je išao automobil s jakim zvučnicima, puštajući srpske narodne pjesme, posebno one uz pratnju gusala. Taj isti auto sada prolazi ulicama i poziva Paljane da daju krv za ranjene "heroje s Trebevića". Ima li i krv nacionalnost?

Helikopteri danas slijeću samo na plato ispred bolnice, koju vidim s terase svoje kuće. Noću, kada cijele Pale nemaju struje, jedino hotel-bolnica svijetli.

Na svaku vijest da ima puno ranjenih i mrtvih srpskih boraca, Muslimani "umiru od straha" da ih tu noć ne pokolju iz osвете. Saznajem da teže ranjenike helikopterima odvlače u Beograd.

Bašta – sadimo: češnjak, luk, mrkvu.

Kuma M. nam donosi mlijeko i sir, raspitujući se diskretno imamo li hrane. Njenog sina, ljekara, prisilno mobilisanog prvog ratnog dana, svaki dan odvoze vojnim džipom u bolnicu, na rad.

Briljantan mladić, specijalista interne medicine, sada je očajan. Razmišlja o bijegu. Saznajemo da **12** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

je uspostavljena redovna autobusna linija za Beograd. Dva autobusa ujutro, prepuna ljudi koji preko Pala bježe u Srbiju, Crnu Goru ili dalje. Vojska kontroliše putnike, da ne bi neki vojnik obveznik "zbrisao"

J.V., naša prijateljica, naziva iz Sarajeva i kaže: "Tata, pa reci im da zapucaju!"

Dobro je. Mirno je. Smijemo se.

Pale, četvrtak, 23.4.1992.

Jutros u 5.30 ležim u krevetu budan i napregnuto osluškujem da li će sa zorom početi grmljavina topova, rušenje grada i ubijanje civila

u njemu.

Danas u Sarajevo stiže lord Carrington. Bože, šta li on traži po brdovitom Balkanu, gdje mora poginuti, biti ubijena, određena kvota ljudi da bi se strasti stišale. Kako on iz svog svijeta zamišlja ovaj svijet, zar misli da mu može pomoći, da će ga ovdje uopće razumjeti? Davljenik se hvata i za slamku što plovi vodom, pa i ja za ovog lorda.

24.00

Danas u podne “potpisali sporazum o prekidu vatre”, a večeras kao divlja horda bombarduju i uništavaju Sarajevo. Na desetine mrtvih. Sigurno je samo jedno – ovdje dugo, dugo nema kraja zločinu. Jedan glas u meni stalno govori: “Idi, idi na bilo koji način, šta čekaš”, a drugi ponavlja Selimovićevo misao: “Dok god ima i jedan razlog da ne ideš, nemoj ići!”

3.00

Sutra, ne, već danas je šest godina od Černobilja, osam hiljada umrlih i tko zna koliko trajno bolesnih. Černobilj ili Bosna, u čemu je razlika?

Prijatelj sa Pala, koji je često navraćao k meni, danas obučen u vojnu uniformu, žuri ulicom.

Vidim, našao je sebe, a mene zauvijek izgubio.

Prijatelj sa TV Sarajevo (“važna ličnost Nenad Pejić”) zove me telefonom i kaže da hoće da ga ubiju. Pita me šta da radi. Nude mu vani stan i posao.

... Bila je noć i kiša je padala, nije bila noć i nije kiša padala...

Samuel Beckett, Moloa

Pale, petak, 24.4.1992.

Veliki pravoslavni petak, dan bez rada na zemlji, dva dana uoči vaskrsnuća Hristovog. Normalni, obični, radni ljudi to znaju odlično, a velikosrbima Srpski radio na Palama objašnjava šta je to.

Tako su isto nekada i veliki komunisti objašnjavali svom narodu da nema Boga. Na Palama su to jedni te isti ljudi. Odbacili su staru vlast i prigrlili novu, da bi od nje izvukli neku korist.

Prolazi jedan veći podobro ohrnđan auto, krcat bradatih i prljavih spodoba, s dubrovačkim tablicama. Gledam i kako se u ukradenom BMW-u vozi čuveni sportista K., sada još čuveniji snajperista iz “Holiday Inna”. Za ove ljude on je junak, za one u gradu –ubica. Ovaj rat je raj za pljačkaše i patološke ubice.

Muslimani izgubljeno tumaraju po “svojoj čaršiji”, ili po svojim dvorištima pognute glave gledaju u zemlju. Još se nadaju da će sve ovo stati, da gore ne može biti.

Morbidno, mučno večer.

Na vrata mi je banuo dr F. (doktorirao na nevjerovatno stupidnoj temi, kao uostalom i većina ostalih doktora nauka. To ne bi prošlo ni kao maturski rad). Sve što je prije pisao bila je čista apologija komunizma, uostalom, od komunista je zauzvrat dobio sve. Sada piše u odbranu **13** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

islama. Drugi kraj batine koja sada udara ljude po glavi. Ekstremista s druge strane. Nos briše rukom, tare o rukav.

Traži od mene da se “izjasnim”. Što je najgore, popušio nam je sve cigarete, ispio posljednju kap pića, koje mi razvlačimo danima. Njegov ideolog, lični prijatelj, veliki marksista, poznati intelektualac, ljubimac političara komunista dok su bili na vlasti, još ranije promijenio košulju i prešao u ekstremnu desničarsku stranku; umro prezren od starih poslodavaca, slavljen od novih.

Što se onda pitati zašto je komunizam propao?

Već pri piću, dr F. počinje da manipulira imenom našeg sina i porijeklom moje supruge. Ona gubi živce i neuvijeno mu kaže što misli. F. zbunjeno šuti, jer to nije očekivao. Odlazi, a u nama ostaje mučnina što takvi ljudi uopće postoje. Kad bi se taj dočepao vlasti, bio bi neumoljivi egzekutor u ime “svog naroda”.

Pale, subota, 25.4.1992.

Kakav li će ovaj dan biti? Osvanulo je sunčano.

Konačno tačka razgraničenja. “Čuveni prof. Dr Koljević” pozvao srpske kadrove na TV Sarajevo, da se prijave i počnu raditi za “dobrobit svog naroda”. Jadni Doktor, sigurno nije čuo da postoji i profesionalno novinarstvo. Preko ekrana moli svoje legionare da zbog sutrašnjeg praznika budu mirni, da ne pucaju, ubijaju. Kaže kako “svijetu treba pokazati naše poštovanje spram pradjedovskih tradicija”.

Tu je još jedan razlog. Prekosutra, u ponedjeljak, u Beogradu se proglašava Treća Jugoslavija.

Srbija i Crna Gora – kao dva oka u glavi. Imaju li te “oči” imalo mozga u glavi?

Pale, nedjelja, 26.4.1992.

Vaskrs. Nekada normalan, tih, intiman, porodični praznik pravoslavaca koji vjeruju u Hristosa (Isusa). Danas ga slave ljudi koji s Isusom imaju zajedničkog koliko su imali i farizeji (za one koji ne znaju: ljudi koji su biblijsku poruku o ljubavi prema bližnjem tumačili kao mržnju prema strancima, tuđinima).

Dok stojim nad očevim grobom i palim svijeću, prilazi mi prijatelj iz djetinjstva (sada je uniformisan) i napada me zbog filma o razaranju Dubrovnika. Kaže mi: “Nasjeo si ustaškoj laži.”

Njegova žena kaže: “Samo im zamjeram (Paljanima) što su bombardovali Sarajevo, a da nisu sve Srbe izvukli van!”

Cijelo jutro Palama se prolama rafalna i pojedinačna pucnjava u čast Vaskrsa. Ipak ni blizu kao zimus, za Božić. Možda štede municiju.

Kćerkina soba na spratu služi noću supruzi kao osmatračnica. Možda strepi od nepozvanih noćnih gostiju.

Automobil sa jakim zvučnicima prolazi Palama i poziva ljude da prestanu pucati. Uskoro mi postaje jasno zašto: pored groblja, iz pravca Jahorine, prolazi duga kolona automobila s oznakama stranih TV kompanija. Ispred i na kraju kolone vojni i policijski automobili kao obezbeđenje. Strani novinari na Palama moraju zateći pravu idilu, sreću i mir. Mora se pokazati kako nova srpska vlast besprijekorno funkcioniše. Novinari su zaista najveće budale. Sigurno će im "namjestiti" nekog Muslimana koji će reći da ga nitko ne maltretira ili ugrožava. Dok je Staljin u Moskvi ubijao na hiljade ljudi, gradom su kružili zatvoreni kamioni sa slikama hljeba i njegovim nazivom na raznim svjetskim jezicima. Novinari su izvještavali o izvanrednoj snabdjevenosti **14** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Moskve hranom. U kamionima su bili robijaši, koji su dovoženi u Lubjanku. Slike starih gospodara nikad ne blijede. Preobučeni komunisti sada plešu uz nacionalnu muziku.

Poslijepodne se na Pale, na centar nogometnog igrališta, spustio vojni helikopter sa čuvenim generalom i još čuvenijim crnogorskim političarem, da otpočne pregovore o statusu JNA i BiH.

Nedaleko od stadiona, na običnoj livadi, djeca igraju nogomet.

Ispred pravoslavne crkve okupljaju se Srbi u svečanim odijelima, koji su, služeći vjerno komunizmu, bježali od crkve kao od kuge.

Tko ono reče: "Sve teče, sve se mijenja"?

Razgovaram telefonom s prijateljem sa RTVS i dajem mu pet dana boravka na Palama za pet minuta mog boravka u kafani "Sarajevo" s rajom. Smije se i kaže: "Hvala lijepa, ali ne!"

Saznajem da mi je prijatelj sa Pala Z.B. (Hrvat) totalno pretučen kada se pokušao nekim sporednim putem probiti iz Sarajeva na Pale gdje mu je familija.

Nitko ne pita zašto. Nitko ne odgovara zato. Jednostavno, čovjek je gotovo na smrt prebijen i tu nema šta da se pita.

Danas Sarajevom ide kolona kamiona i kupi mrtve. Gdje će s njima kada su mrtvačnice prepune, a do groblja je nemoguće doći. Sahranjuju ih po parkovima. Koji dan je preko radija ljekar davao uputstva o sahrani? 2 m dužina, 1 m širina, 2 m dubina, 50 m odmaknuti od zidova, od vodovodnih i kanalizacionih šahtova. Uz leš zakopati i sve podatke koji se znaju. Ako nema drvenog sanduka, koristiti makar plastičnu foliju.

Pale, ponedjeljak, 27.4. 1992.

Dan svečanog proglašenja nove Savezne Republike Jugoslavije.

Čujem od poznanika iz općine da postoje “spiskovi za likvidaciju nečasnih Srba”. Bože, kako to gordo, staljinistički zvuči. Tko sastavlja te spiskove, koji se kriteriji primenjuju za odabir ljudi predviđenih za odstrel? Gdje je taj sud što izriče presudu, gdje su advokati, a gdje porota?

Nevjerojatno. Shvaćam da sve totalitarne stranke ili vlade imaju u svom nazivu riječ demokratska, svuda oko sebe vidim demokratiju kako šeta u vojničkim čizmama sa mašinkama preko ramena. Vidim je na nebu kako leti i zaglušujućom bukom elisa plaši sirote, male hrčke na zemlji, čujem kako do mene dolazi kroz zemljinu koru kao jeka topova. Hoću li uspjeti preživjeti ovoliku količinu demokratije oko sebe?

Vidim kako Meho pravi drvene kapke za prozore na kući. Naivno misli da će ga zaštititi kad ONI zakucaju na njegova vrata.

Saznao sam i jednu nevjerovatnu stvar: Srbi koji su s Muslimanima zamijenili kuće, daju artiljercima sa Trebevića točne koordinate i položaje svojih nekadašnjih kuća u gradu, da ih prve sruše. Sumnjamo da nas prisluškuju. Nije nam jasna “muzika” u telefonu.

Supruga baštu svečano proglašava Nezavisnom istarskom pokrajinom. Sjedi u bašti i proučava prospekte iz San Marina.

Pale, utorak, 28.4.1992.

Teška odluka da sin mora što prije napustiti Sarajevo i poći prema zapadu, daleko od ovog zvjerinjaka, i tamo možda zauvijek ostati. Ne znam hoće li uspjeti proći vrata pakla. Isključivo ga definiše ime Hrvoje, mjesto rođenja Rijeka, mjesto stanovanja Pale, prezime Vuksanović, visok i snažan, dakle poželjan ratnik za bilo koju vojsku, “neznani junak što je dao život za slobodu svog naroda”.

15 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Uzdam se u prijatelje iz Sarajeva koji se brinu o njemu, i Boga, koji će ga zaštititi od kontrola i straža raznorodnih vojnih formacija. Svakoj od njih neke njegove “karakteristike” odgovaraju, a neke ga vode u smrt. Uznemiren sam i samo o tome mislim.

Stalno mi se po glavi motaju prizori Istre, kao mogućeg komadića zemljine kore gdje bismo se, ako preživimo, mogli svi okupiti i početi nešto iznova. Sanjam je kao mjesto gdje nema “noći dugih noževa”, gdje ljudi nagnuti nad crvenom zemljom sade i skupljaju njene plodove, gdje sama riječ politika ne postoji, ili postoji, ali je prognana u posljednje kutove mozga.

Ovdje u svom rodnom mjestu nemam apsolutno ništa više da tražim. Biće mi teško ostaviti samo grobove roditelja, šumovite padine Jahorine i Romanije po kojima sam trčao i skijao. Sada tim šumama hodaju ubice što pucaju na sve što se kreće, a nije njihove gore list. Znam, osjećam to, da jednog dana, kada im svi listovi otpadnu, ostaće sami i goli da pred Bogom i ljudima polažu svoje krvave račune.

Ovdje se ne stvaraju samo nacionalna geta, već mnogo gore od toga: geta kriminalaca, ratnih zločinaca i profitera.

Malo me šokirala vijest, glas iz Sarajeva, da “ako sam još uvijek na Palama, onda sigurno radim za njih”. Da li je ijednoj strani više uopće moguće objasniti da ni za koga ne radim, da samo pokušavam da se spasim od kandži njihovog ludila? Ipak, shvaćam. Stanovati i živjeti u predgrađu Auschwitza okružen egzekutorima a ne biti s njima zaista je skoro nemoguće. No, ipak je moguće, samo je pitanje do kada.

Pale, srijeda, 29.4.1992.

Jutros, u ranu zoru, supruga je ušla u vojni kamion na Palama da se prebaci u Sarajevo i odnese sinu dokumenta, i obiđe kćerku. Jedino žene na taj način mogu doći na Vraca i onda se spustiti pješke u grad, i to samo onda kad nastupi malo zatišje u borbama. Za ovu mogućnost odlaska u grad saznali smo od S.R., koja je tako otišla majci na sahranu u Vojkoviće. Srpska vojska je probila šumski put preko padina Jahorine, iza Trebevića, da “putnici” ne bi vidjeli

položaje sa kojih se granatira Sarajevo. Magistralnim putem preko Lapišnice do Sarajeva se stizalo za petnaest minuta, ovim obilaznim treba četiri do pet sati. Pun sam strepnje za njen život. “Vadi”

je moje prezime, a “ukopava” mjesto rođenja.

Kada sam prije deset godina počeo graditi ovu kuću na Palama, želio sam da bude što veća, da ima što više soba za prijatelje iz cijele zemlje i Sarajeva, da mogu doći k nama na oporavak i druženje. Sada prvi put osjećam tajanstvenu jezu koja me prožima dok se krećem potpuno praznom kućom. Toliko ima velikih prozora da se osjećam potpuno izložen pogledu stranaca oko mene.

Susjedi Meho i Đulzida pitaju me gdje mi je supruga i, kad im kažem, uplašeno me pitaju da možda neću i ja otići. Nekako su sigurniji kad sam ja tu. Pitam se kakvu im ja to sigurnost mogu pružiti, kad sam potpuno nemoćan. Kuma M. donosi mi pitu sirnicu i pita treba li mi još što. Sa strahom mi priča kako je tavan njihove kuće pun tehničkih uređaja, tepiha i drugih vrijednih stvari što su im donijele komšije Muslimani da im ne opljačkaju srpski vojnici. Kaže mi da se stidi što je Srpkinja. Divno ljudsko stvorenje koje sve vidi i sve razumije. Kaže mi, ako me strah samog, da pređem k njima, ali isti čas se ispravlja i kaže da, ako ostavim kuću praznu, provaliće u nju. Žao mi je. Jedan sin je u posljednji čas pobjegao u Ameriku, drugi to isto namjerava. Ali **16** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

drugi ima dvogodišnjeg sina i jednomjesečnu djevojčicu. A ona, za koga da radi i čemu da se nada? – pita me.

Pale, četvrtak, 30.4.1992.

Kakav šok. Potresa me iz temelja. Jutros, kada je sin trebalo da krene autobusom prema zapadu, dignuta u zrak oba mosta kod Brčkog. Put na zapad više ne postoji. Poludio bih, urlao kao pas što ga ranije nisam otpremio. Zar nije sve “govorilo” da svaki čas može puknuti i posljednja pupčana vrpca koja mu donosi spas? Okrivljujem sebe da sam glup i slijep, ali sada je kasno.

Ostaje mu samo to da se i dan i noć skriva u podrumu zgrade u Starom gradu, nadajući se da ga granata neće raznijeti. Supruga mi telefonom kaže da je sin sinoć pitao “može li kičma da cvokoće od

straha”, što je on osjetio prije par dana, kada je granata eksplodirala u njihovom dvorištu, u trenutku kada su slijetali u sklonište, a prozorsko staklo padalo oko njega.

Suze mi idu na oči, ali ne mogu sada ništa uraditi. Ponovo sebe propitujem da li sam pogriješio što ga nisam dovukao na Pale, kako je predlagao moj šogor, ali ne, i sto puta ne na Pale. Da je došao ovamo, odmah bi ga pokupili, obukli mu uniformu i odveli ga na Trebević da puca po svojim drugovima. To bi bio i njegov i moj kraj. Ovako još ima nade.

Uzlam na telefon i objašnjavam šogoru u Titogradu da je bolje da mi sin pogine u Sarajevu od granate ratnih zločinaca nego da postane ubica sa Trebevića. Šogor to ne može shvatiti i spušta mi slušalicu. Sestra samo plače. Kakav užas. Kakvo cijepanje ljudi na Ove i One, bliski prijatelji i srodnici postaju neprijatelji. Noću hodam praznom kućom i ponovo se preispitujem, i stalno govorim glasno: “Ne i nikada, ne”.

Ispužio sam posljednju cigaretu i osjećam kako me hvata panika ovisnika o nikotinu. Kao tijesto gusta, tamna, kiša paljanska noć, u kojoj svijetli samo još jedan mali, udaljeni prozor. Liči mi na nadu koja još tinja. Kao pas sam se skupio u kutu pored kamina i slušam Bachove fuge. “Kao pas ' reče K., i činilo mi se da je u njemu stid jači od smrti.” (Franz Kafka, Proces)

Pale, petak 1.5.1992.

Prvomajsko jutro! Od onog dana kada je nakon 1945. godine ovaj dan postao institucija koja se, po naređenju komunista, mora slaviti postao je najtužniji dan u godini. Bivši komunisti u novoj Saveznoj Republici Jugoslaviji, koji su sada postali socijalisti, dekretom naređuju da se opet mora slaviti. Na Palama duž glavne ceste, na zgradi SRNE, općine, policije, bolnice, vijore se srpske zastave sa četiri ćirilčna slova S.

Muslimani, koji iz svoga geta više ne izlaze, gledaju u te zastave i još se nadaju da je to samo folkloristika koja će proći. Zašto, s kojim pravom da jednom susjedu Miralemu razbijem iluzije i povećam strah? Možda je on u pravu, a ne ja. Ionako tužan dan na Palama još je tužniji jer ništa ne radi, osim švercera i vojne mašinerije. Utjehu donosi cvrkut ptica u bašti.

Jutros pitam komšiju koji je dan? U getu, izolaciji, čovjek gubi osjećaj za vrijeme, dane, sate.

Budućnost kao da više ne postoji, sve je samo životarenje između jutra i večeri. Tamna noć služi samo za trening čula, koja su sada izoštrana kao u psa, registruju svaki čudni šum u kući i oko nje.

Predsjednici vlade i stranaka švercuju tankere nafte i tone oružja, na čemu zarađuju milione njemačkih maraka. Lokalni bosovi to rade na lokalnom području i zarađuju na stotine hiljada, a **17** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

sitni šverceri u svom mjestu, prodajući hranu i cigarete, zarađuju na desetine hiljada maraka.

Čujem da je jutros na paljanskoj pijaci došlo do obračuna pištoljima između sitnih švercera oko kamiona punih cigareta namijenjenih "vojnicima na frontu". Sitnog i krupnog švercera štiti paljanska vlast, jer je u "funkciji bolje snabdjevenosti tržišta na slobodnoj srpskoj teritoriji".

Šverceri ponosno voze Palama skupe automobile bez registarskih tablica. Oni su pravi izdanci nove klase ljudi koje porađa "nova demokratska vlast".

"Tijelo ide zemlji, a duša Bogu", kaže Isus svojim učenicima.

15.00

Užasno bombardovanje Sarajeva, svih dijelova, posebno Centra. Prije sat vremena radio emitovao vijest iz Lisabona da se "prekidaju pregovori zaraćenih strana dok se ne obustave neprijateljstva". Gvozdena logika rata vuče neumitno konce daljeg, još bestijalnijeg uništavanja svega što je čovjek stvarao stotinama godina. U panici se pitam šta se dešava s mojom familijom i prijateljima u gradu. Stalno sam se pitao tko su ti ljudi što bombarduju Dubrovnik? Je li Sarajevu namijenjena još gora sudbina? Sudbina Bejruta ili Vukovara?

Tko su ti ljudi što ubijaju civile u gradu? Jesu li to uopće ljudi ili su monstri što uživaju u ispaljivanju granata na žene, djecu, starce? Bože, zar je to uopće moguće? Ovdje je sve moguće, došaptava mi glas tihog očaja u meni.

Pokušavam uzalud dobiti familiju u Sarajevu. Nesnosna muzika u telefonskim linijama dovodi me do ludila. Dva svijeta (nekad jedan), na udaljenosti od samo 15 km; jedan gine, pati, plače, drugi puca, svira i pjeva. Srpski radio upravo objavljuje vijest da "ni jedna granata nije ispaljena sa Lapišnice (Pale) na Sarajevo". Dok to slušam, čujem potmulu grmljavinu topova iz pravca Lapišnice. Ovaj narod je sukus laži, njegova suština je laž.

Najstrašnji dan, večer i noć u Sarajevu. Bože, je li ovo vrh Golgote, može li ovaj užas još rasti, ići dalje, šta je to dalje, kako izgleda?

22.00

Hodam po mračnoj kući kao životinja u kavezu, dok prozori lagano podrhtavaju od topova sa Trebevića i Lapišnice. Ako ovdje podrhtavaju, kakav li je pakao u Sarajevu?

Pale, nedjelja, 3.5.1992.

Prekinute sve telefonske veze sa Sarajevom i "svijetom". Da li mi je živa porodica, prijatelji, svi čestiti ljudi? Dok ga ne zaboli, čovjek ne osjeća ruku ili nogu, tako je i s telefonom. Sada kad ne radi, kao da sam totalno odsječen od "spoljnog svijeta". Postoji samo ovaj geto u kojem živim, i očaj koji zbog toga osjećam. Prije sam bar čuo bliske glasove, slušao njihove strepnje i nade, upijao ih u sebe i nosio kao nešto najdragocjenije. Bio sam dio njih. Sada sam potpuno sam.

Saznajem da je nova vlast odlučila da smijeni briljantnog direktora hotela na Jahorini, jer je "djelimično ustaša". Naime, majka njegove supruge je negdje iz Hrvatske.

Moj nedeljni odlazak na majčin grob odjednom postaje čudan, nenormalan. Gledaju me sumnjičavo i podozrivo. Majstor što je prošle godine izvodio završne radove na grobnici pita me zašto na nadgrobnom spomeniku piše "obitelj", a ne "porodica", zašto je majka tu sahranjena, a ne pored oca na pravoslavnom groblju, zašto idem svake nedjelje na groblje, kad to nitko ne radi. Pita me kao da, zato što je "čistokrvni Srbin", ima pravo sve da pita. On se sada tako "postavlja prema meni", dok je prije par godina samo šutio, radio i naplatio svoju nadnicu.

18 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Saznajem od prijatelja iz djetinjstva, koji je ostao isti, bez obzira na novu vlast, da je stara kino-dvorana pretvorena u zatvor. Kaže mi: "Tvrdoglave Srbe, koji ne žele na Trebević, vežu za radijatore i tuku, dok sami ne počnu moliti da idu na Trebević". Saznajem da drugi moj prijatelj, skijaški entuzijasta, hoće da se odrekne sina, koji stalno ponavlja: "Od Sarajeva treba napraviti krompiruše!"

Na Palama se "uglednim Srbima iz vlasti" donose na noge teleći butovi s ispisanim imenom primaoca na mesu. Sjećam se riječi mojih roditelja, kako se, nakon oslobođenja, "uglednim komunistima"

donosilo iste takve butove, ali upakovane u kartonske kutije. Paljani su loši đaci starih gospodara. Na TV prijenos zatočeništva Alije Izetbegovića u vojnoj kasarni kod Aerodroma. Otkrivam zapanjujuću nesposobnost njega i njegovih saradnika da konačno shvate šta se ustvari događa. Na Palama je sve manje osvjetljenih prozora, a sve više mraka. Možda je ovaj mrak naša trajna sudbina.

Pale, ponedjeljak, 4.5.1992.

Slušam rane jutarnje vijesti. Granate padaju na južni dio Sarajeva. Nove borbe u Doboju, Brčkom. Sada postaje sasvim jasno da se ide na vojno rješenje i zauzimanje BiH prostora oružjem, bez obzira na broj mrtvih. Kasnije slijede pregovori s UN.

Kobna greška što sina nisam ranije poslao van. Sada s majkom i sestrom čuči u podrumu kod Principova mosta i broji granate. Bože, jesu li živi i imaju li šta jesti? Kako da savladam tihi očaj koji me razara i postaje sve bučniji? Na Palama se sprovodi totalna mobilizacija svih Srba od 16

do 60 godina. Krijem svoj dnevnik u šupljinu iza kamina. Sam čin pismene, verbalne osude njihovog zločina dovoljan je da egzekutori dođu po mene.

Slika sa Pala: "Pošten Srbin", drug iz djetinjstva, svratio u moje dvorište i kaže: - Nije dobro što bombarduju Sarajevo, ali od njih (Muslimana) se više nije moglo živjeti. Drugi "pošteni Srbin", pravnik, kaže mi: - Kad sam bio mali, pitao sam oca zašto su nas Turci pet stotina godina tlačili, a on mi je odgovorio – zato što im nismo dobro vratili. – Sada ćemo im sve to vratiti – kaže pravnik, i ode biciklom niz cestu.

Helikopterski saobraćaj je postao tako gust i redovan, da već po njima znam koliko je sati. Više ne mogu da gledam program TV Sarajevo. Relej na Humu je bombardovan. Ova razorna, teška, potmula pucnjava sa Lapišnice i Trebevića, što ne prestaje ni za trenutak, uništiti će me do kraja života. Mogu shvatiti da na obje strane ima čistih kriminalaca, ubica, patoloških tipova žednih krvi, ali ne mogu apsolutno nikako shvatiti da ljudi sa okolnih brda hladno ispaljuju smrtonosne granate na obične, jadne civile.

Komšija Meho mi danas kaže: - Nema više života ovdje. Odgovaram mu da ima, ali za ubice i ratne zločince.

Pale, utorak, 5.5.1992.

Bože, zar je moguće da rat traje već mjesec dana? To nije moguće. Jutro bez struje i telefona.

Nemam najvažniju stvar u ovakvim prilikama: običan mali tranzistor. Dolazi struja i saznajem da su Srbi "oslobodili jedan dio Dobrinje", kako javlja SRNA. Da bi čovjek to shvatio, mora stvarno biti totalno lud.

19 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Sa Sarajevom sada postoji telefonska veza samo s brojevima koji počinju sa 5 i 6. Velelepna pošta na Obali, u kojoj sam se osjećao kao civilizirano biće, ponosan što takva zgrada postoji u Sarajevu, sada je uništena granatama. Dva je svjetska rata preživjela, a sada su je barbari za mjesec dana spalili. Sve veze sa Starim Gradom i Centrom su uništene. Novinar M.J. sa Televizije mi javlja da ima na stotine mrtvih. Jedna žena leži mrtva ispod slomljenih grana. Već satima nitko ne smije da je makne, radi snajperista.

S olakšanjem saznajem da mi je porodica živa.

Pada još jedna noć nad Palama. Iz obližnje šume čuje se jaka pucnjava. Na ovoj "slobodnoj teritoriji" netko se ipak bori za slobodu. U mislima pratim let ispaljene granate i vidim svog prijatelja slikara kako, šćućuren u nekom kutku, iščekuje da padne na njega.

Mina svakodnevno navraća da pita za moju suprugu (kaže da joj je lakše kad je ona ovdje) i da telefonira sestri na Alipašino polje. Ima petnaestogodišnju kćerku i dva sina. Ne zna se za koga se više brine. Vidim joj strah u očima.

Pale, srijeda, 6.5.1992.

Još jedno jutro sviće. Ležim u krevetu i gledam kroz veliki prozor kako se mrak prosvjetljava i prva sunčeva zraka obasjava Pale. Kako se ništa nije promijenilo hiljade godina, a kako se opet za ovaj mjesec dana sve promijenilo. Još jedno potpisano primirje i "prekid vatre", i još jedno gadno bombardovanje Sarajeva. Počinjem naglas

da pričam s psima i sam sa sobom. Nekad mi je smetala galama supruge i djece, a sada čeznem za tim.

“Čuveni” ljekar i političar iz Sarajeva koji je među prvima prešao na Pale i sjeo u ministarsku fotelju nove srpske vlasti, dolazi mi u dvorište sa svojom novom družbenicom, novinarkom sa Radio-Sarajeva, i raspituje se o mojoj kući. Izgledam očajno zbog gladi i nespavanja. Kažem im da “ne mogu useliti k meni”. Njihov uniformisani pratilac i šofer pažljivo me odmjerava. Nikako ne mogu da shvatim njegovu družbenicu, koja je u gradu ostavila svoju staru majku i prijatelje, po kojima sada ovi ljudi s kojima živi ispaljuju granate. Ljudsko biće je nemoguće biće.

Strah me zbog ove posjete. Lako je na filmu biti hrabar. Kao plima, u mene se uvukla mučnina, tuga i beznađe. Pas mi se stalno mota oko nogu i umiljava se, kao da i njemu nedostaje društvo.

Pale, četvrtak, 7.5.1992.

Pa nije moguće da je već četvrtak. Vrijedi li ga uopće zabilježiti i preživjeti?

Danas Sarajevom ide kolona kamiona i kupi mrtve. Gdje će s njima kada su mrtvačnice prepune, a do groblja je nemoguće doći. Sahranjuju ih po parkovima. Koji dan je preko radija ljekar davao uputstva o sahrani? 2 m dužina, 1 m širina, 2 m dubina, 50 m odmaknuti od zidova, od vodovodnih i kanalizacionih šahtova. Uz leš zakopati i sve podatke koji se znaju. Ako nema drvenog sanduka, koristiti makar plastičnu foliju.

Proljetni, sunčan, topao, očajan dan, kao smrt što pohodi Sarajevo. Ne mogu da mislim kad čujem da je snajperist ubio trogodišnju djevojčicu. U ovoj tami, jedan daleki, bliski glas probija se do mene nekim čudom i donosi nadu i sreću.

Kod režisera Miodraga Tarane u sarajevskom stanu pronađen cijeli arsenal oružja, on se sa Pala javlja u Dnevnik TV Sarajevo i kaže da nije terorista, već da je samo bio ugrožen. Kakva laž. Niko **20** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

ga nije ugrožavao dok je po televiziji radio šta je htio. Sa zebnjom očekujem njegovu slijedeću posjetu.

Na velikom zidnom satu, koji više ne radi, poklopio sam kazaljke, da imam osjećaj da neko stalno misli na mene.

“Ovo je rat šljivovice” - reče jedan evropski diplomata, ispijajući “Martel”. Cio dan samo grozničavo mislim kako da sina i kćerku prebacim “preko granice”. Analiziram hiljadu kombinacija i svaka se ruši kao kula od karata. Sada je za sve kasno. Zašto sam bio toliko glup i toliko čekao?

Pale, subota, 9.5.1992.

Kakav apsurd: s komšijom Mehom, majstorom, postavljam škure po prozorima kuće. Nisam ih pet godina postavio, a sada to radim, kao da će me to spasiti od “spoljnog svijeta”. On je sretan, jer je naučio da stalno nešto radi. Vidim kako u njemu strah raste iz dana u dan. On je sa ženom na Palama, a kćerka sa djecom živi u Sarajevu. Kada sedam dana nije bilo struje, bacio je ogromnu količinu hrane iz zamrzivača, što je čuvao za kćerku. Penziju ne prima. Kaže da u banci isplaćuju novac samo srpskim izbjeglicama iz grada, a njemu kažu da novac još nije stigao. Sin mu je prije nekoliko godina otišao u Ameriku, ali mu sada ne može poslati novac. Cijeli Mehin život uložen u kuću i baštu sada se ruši.

Danas je Dan pobjede nad fašizmom. U Evropi i svijetu, ali ne i ovdje. Ovdje se on ponovo rađa i uzima svoj danak u krvi. Balkan mi liči na prokleti komadić zemljine kore gdje ponekad zasja dan, pa se opet spusti noć.

Prijatelj i urednik TV Sarajevo Nenad Pejić pobjegao jutros vojnim avionom za Beograd, a zatim za Englesku. U Sarajevu ga proglašavaju izdajnikom. Ne znam, nemam pravih informacija šta se s njim zaista dešavalo da bih mogao biti sudija.

Noć je. Sjedim pred kućom i gledam neosvijetljene zgrade u kojima ljudi žive ili umiru. Izgledaju kao nadgrobni spomenici jednog vremena, jednog strašnog vremena. Noć je ovdje na Palama najteža, kao da se sav dnevni užas sažme u nju, da čovjeku svom žestinom stave do znanja da nije ništa, možda samo neka utvara u mraku što sa zebnjom čeka svitanje.

Pale, nedjelja, 10.5.1992.

Kao gladan pas što čeka da mu netko baci oglodanu kost, čekam vijesti na radiju, da čujem jesu li se sporazumjeli oni koji se uopće ne mogu sporazumjeti.

Vijesti počinju sa “Zločinačko razaranje BiH i Sarajeva se nastavlja. Ovo što se dešava oko nas gore je od najcrnjeg fašizma!”

U baštu mi dolazi dobar prijatelj iz djetinjstva. Dado, profesor matematike u osmogodišnjoj školi. Čestit čovjek, koji ni mrava ne bi zgazio. Ispija na dušak ponuđeni konjak. Znam da mu nije lako, mnogo teže nego meni. Priča mi kako mu učenik umjesto riješenog zadatka u svesku samo napiše velikim slovima SDS. On mu upisuje prolaznu ocjenu, jer sve ostalo ravno je samoubojstvu. Još se nada da će sve ovo proći, da neće izgubiti posao, da neće morati ići sa Pala. Ima dva mala sina, koji se bezbrižno igraju u vrtu. Mislim na svoje djetinjstvo, kada sam se i ja bezbrižno igrao, a rat je 1944. bjesnio oko mene.

21 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Iznad naših glava nisko, uz zaglušujuću buku, lete helikopteri i spuštaju se na nogometno igralište. Dado odlazi i ja ostajem sam. Mislim na sina, kćerku i suprugu u Sarajevu. Mogu poginuti od granate, a ja neću znati, mene mogu ubiti ovdje, a oni neće znati. Kako to podnijeti?

Ako se ostvari ona crna prognoza o suludoj ideji Srba da kod kasarne “Maršal Tito” presijeku Sarajevo na dva dijela, onda će biti na hiljade mrtvih. U kasarni su vojnici sa familijama, čekaju rasplet dogovora. Postali su taoci jedne monstruoze ideje o etnički čistim prostorima. Od kasarne pa prema Baščaršiji, po zamisli SDS-a, treba da bude “turski” (muslimanski) dio grada, a južno, do Ilidže, srpski. U odnosu na ovo, Bejrut je dječja igra.

Ulicom prolazi prijatelj iz djetinjstva, pravnik D., u uniformi. Zastaje, prilazi mi i žali se kako mu nisu dali “odgovarajuću” uniformu, već običnu, kao što nose noćni čuvari. Dobio je mašinku koju ponosno nosi preko ramena, ali ne i opasač, da može da stavi i revolver. Bio je dijete komunizma, sada je dijete najcrnjeg nacionalizma. Ovo vrijeme potpuno otkriva ljude, sa njih je spala sva šminka, i laži pokazuju svoje pravo lice. A to lice me plaši. Bože, kako dani nevjerovatno brzo prolaze. Svi su isti, samo je očaj različit.

Lideri Srba predlažu da se Sarajevo 24 sata proglasi otvorenim gradom, da ljudi s najnužnijim stvarima pobjegnu iz njega. To i jeste njihov cilj: isprazniti grad, razoriti ga do temelja, nemilosrdno pobiti sve branioce, i onda te ruševine naseliti svojim ljudima, dati im zadatak da ga u narednih dvadeset godina obnove. Sve to onda slaviti kao veliku nacionalnu pobjedu.

Pale, ponedjeljak, 11.5.1992.

Noć užasa. S glavom na jastuku, iz pravca Trebevića i Lapišnice čujem potmulu tutnjavu haubica, koje "ravnaju Sarajevo". Noćas mi telefoniraju prijatelji, novinari iz Sarajeva, P.K. i M.J., i kažu da samo preko njih mrtvih šumski zločinci mogu osvojiti grad. Među tim zločincima ima i naših prijatelja sa Televizije, iz kafane. Nekad smo se družili, a sada ubijaju svoje prijatelje. Kako je to moguće? Šta se to desilo u nama i oko nas? Ako je istina, a svaka ispaljena granata nosi poruku da je to strašna, neumitna istina, onda je cijeli naš život s njima bio varka. Tjedan koji počinje bit će najteži za ljude u gradu. Kako da pomognem porodici i prijateljima?

Dan kao najružniji san, košmar pitanja bez odgovora. Analizirati hiljadu mogućnosti spasa znači da će se desiti ona hiljadu i prva, koja vodi u propast. Glad i bolest počinju da haraju Sarajevom.

Meho i Miralem kopaju i sade povrće u bašti, u nadi da će ga najesen brati. Mina stalno pita kada će se moja supruga vratiti iz Sarajeva, da ima s kim razgovarati. Oni znaju mnogo više od mene što se dešava na Palama i okolnim selima. Misle da ja opet znam mnogo više o događajima u gradu i svijetu.

Pale, utorak, 12.5.1992.

Gotovo cijelu noć presjedio pored kreveta. Ne mogu da stavim glavu na jastuk, jer je zemljina kora izvanredan provodnik zvuka – tutnjave topova. Kako čovjek može uopće da spava ako čuje ispaljivanje granata, prati u mislima njihov let do neke kuće u Sarajevu i vidi je kako se ruši, a ispod ruševina ostaju leševi? Bože, može li ljudsko biće uopće shvatiti tuđu bol i smrt?

Danas je pravoslavni svetac Vasilije Ostroški, dan kada je moja majka, iako katolkinja, uvijek slala novac Pod Ostrog (Crna Gora), za naš spas i spas svih čestitih ljudi. Sada sasvim shvaćam kako su moji roditelji, raznih vjera, bili samo iskra što svijetli u ovom balkanskom mraku.

22 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Telefonom mi se javljaju prijatelji da su kćerka i supruga juče krenule iz Starog grada prema Ilidži, da bi zaobilaznim putevima došle na Pale. Sin na Pale nikako ne smije doći, jer bi ga odmah mobilisali i poslali na Trebević. Sada bukvalno umirem od straha, misleći na njihov put.

Hoću li vidjeti sina prije nego što "pođe u svijet"? Ako ikad pođe. Supruge i kćerke nema ni poslijepodne, a ni naveče. Šta im se desilo? U gradu je malo zatišje. Nadam se da su žive.

Pale, srijeda, 13.5.1992.

Malo odahnuo na vijest da su Srbi odlučili da "pet dana prekinu vatru". Sretni trenutak je ipak zakucao na moja vrata. Djevojka T.S., koja je ranije radila na SA-3, gdje sam jedno vrijeme bio urednik, došla je k meni sa svojom sestrom D. Nedavno su stigle iz Sarajeva k roditeljima koji žive na Vučjoj Luci. S. me gleda pravo u oči i pita: - Znam da si odbio da radiš za SRNU. Mene su danas sreli na ulici i upitali kada ću početi da radim za njih. Šta mi savjetuješ?

Iz njenog sićušnog tijela izbija nevjerovatna energija. Kamera ju je "htjela", pa je u studiju dominirala pojavom i elokvencijom. Mnogo sam je cijenio. Šutio sam.

- Znam šta misliš. Izvini što sam te to pitala; već sam ih odbila – odgovara brzo.

Ali to nije bio jedini razlog njihove posjete, već i telefon u mojoj kući, taj spasonosni uređaj, koji tek u ratnim vremenima dobiva punu vrijednost. Doduše, na Palama "iz nje se sve čuje", a njihovi mladići su Muslimani.

Do prije nekoliko mjeseci to je bila normalna stvar. Sada je smrtni grijeh. Nacionalno određenje postaje sudbonosno za mnoge ljubavi, brakove, prijateljstva. Sada je sve puklo. Vidim i osjećam koliko ove dvije djevojke pate. Kao leptirice poletjele su na telefon. Nije im

smetala ni nesnosna, bučna muzika iz slušalice, koju emituje Radio srpske republike BiH.

Izlazim u vrt da im ne smetam. Kada se vratim, izgledaju kao pokisle ptice. Dotukla ih je spoznaja da tih petnaestak kilometara što ih dijeli od njihovih mladića izgleda kao petnaest svjetlosnih godina. Odbacile su kategorično sve racionalne razloge da ostanu bezbjedno s roditeljima na Vučjoj Luci i po svaku cijenu hoće da se vrate u grad. Sada sa mladićima "razrađuju situaciju" ulaska u Sarajevo. Kako su mi draga ova dva mlada ljudska bića. Donose sa sobom nadu da još nije sve potonulo u beznadnu noć. Dajem im knjigu Czeslava Milosza *Zarobljeni um* i još neku "lakšu literaturu".

Čitajte, samo čitajte – kažem im – tako se najbolje pobjeđuje ludilo.

Koliko sam srećan. Čuo se preko telefona s familijom. Živi su i traže put, put izlaska iz sarajevskog pakla.

Srpska vlast na Palama vrši popis kuća i stanova. Prvo muslimanskih i hrvatskih. Useljavaju izbjeglice što u talasima dolaze na Pale. Očekujem da dođu k meni.

Nakon dugo vremena čuo se telefonom s dobrim prijateljem i kolegom s posla. Rekao mu da pošalje k meni svoju bolesnu majku. Divna, tanjušna i suptilna žena, za koju uopće ne znam kako podnosi sav taj užas. Ne znam koga bih više žalio: novorođene bebe, majke, djecu, mladiće i djevojke ili starce. Svima je jedna moćna, nemilosrdna sila razorila svu zbilju i sve snove.

Djevojke su otišle, opet sam potpuno sam u kući koja me podsjeća na mrtvački kovčeg.

Pale, četvrtak, 14.5.1992.

23 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Užas! Do sada najteže bombardovanje grada i najkrvavije borbe na padinskim dijelovima. S

puškom u ruci ili bez nje, mladići jurišaju na Mojnilo, Vraca, Jevrejsko groblje. Ledi mi se krv u venama od slika koje vidim na TV ekranu. SRNA daje svoju verziju borbi: "To je džihad!" Sve što nije srpsko, za njih je džihad.

Zovem TV Sarajevo i kolega K.B. mi kaže da su Sarajlije krenule na sve ili ništa. Osvojili su već neka neprijateljska uporišta. Na tamnom,

zamrznutom nebu sija pun mjesec. Nije li sve ovo njegovo prokletstvo? Noć vampira što bebama sisaju krv? Kao utvara hodam kućom i molim Boga za djecu i suprugu. Strah me totalno paralisao.

Za sutra najava avionskog bombardovanja Sarajeva. Je li to moguće? Ako je ovaj rat, ovaj napad na Sarajevo bio moguć, onda je i to moguće. Osvijetljene mjesečinom, Pale izgledaju sablasno.

Po cesti hodaju do zuba naoružani ljudi i "čuvaju mir svojih podanika". Mislim da sanjam.

Pale, petak, 15.5.1992.

Je li moguće da je svanuo petak?

12.00

Vijesti: "BiH odolijeva zvjerskim napadima agresora. Sarajevo je razrušen grad...". Od Muslimana se, "u interesu njihove sigurnosti", traži da predaju oružje. Palama hodaju po trojica "činovnika" u pratnji naoružanog vojnika i popisuju ljude, imovinu, stoku. Majka mi je pričala da su to isto radili odmah nakon oslobođenja 1945. S Televizije me zove usplahiren glas prijatelja M.J. i moli da nekako saznam šta se desilo sa našim kolegom N.K. koga su "zarobili Srbi". Brine se za njega, da ga ne ubiju, jer je pošten čovjek. Kakav šok. Gledam ga na Srpskoj televiziji kako ljubazno i zadovoljno ćaska s urednikom Ilijom Guzinom, nekadašnjom komunističkom perjanicom, što je u ime komunista sa TV ekrana presuđivao prije suda ljudima "svoje nacije".

Sada vedri i oblači na SRNI. Našem kolegi N.K., za koga smo se svi brinuli, ne fali ni dlaka s glave.

Kaže kako je dobrovoljno prešao na srpsku stranu i da će raditi za njih. Vojnim helikopterom odlazi u Srbiju da obiđe familiju i da se nakon toga "aktivno uključi u njihov rad". Bože, kako je čovjek lažno biće. Za njega bi svi stavili ruku u vatru, a on se tako jeftino prodao. M.J., koji se toliko brinuo za njega, sada urla u slušalicu da će ga vlastitim rukama kad-tad ubiti. Osjećamo se strašno prevareni i stid nas je.

Pale, subota, 16.5.1992.

Subotnje jutro kao i svako drugo. Više uopće nije bitno koji je dan, datum, sat. Sve se pretvorilo u jedno do kosti golo trajanje, bez početka i kraja. Kolegica iz redakcije TV Sarajevo plače i vrišti na telefon, jer nam je uvaženi kolega, dobitnik mnogih nagrada za ekološke emisije, N.A., u zatvoru na Ilidži. Kaže mi da zovem SRNU, Televiziju i ostale na Palama i objasnim im da "Srbi nemaju pravo da hapse naše kolege samo zato što su Muslimani i što stanuju na Ilidži". U kakvoj je zabludi. Šta misli, tko sam ja, koliko moćan da ovo objasnim ljudima, kojima se ne može apsolutno ništa objasniti.

Kolegica M.J. nastavlja da psuje i plače, pozivajući jedan narod "da bude častan", a nije ni svjesna da su te riječi potpuno izbrisane s

ovih prostora gdje ja živim. Smirujem je i tješim da ću “učiniti sve što mogu”. Biti na Palama, makar i u izolaciji u kakvoj sam ja, za neke ljude u **24** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Sarajevu znači da si “ipak njihov i da za njih radiš”. Razumijem ih i ne osuđujem. Jednog dana, ako preživim, pogledat ćemo se u oči.

Saznajem da je danas u gradu malo mirnije i da će mi stići supruga sa kćerkom. “Vidim” njihov put kroz razrušeni grad, prelazak preko mosta kod hotela “Bristol”, mosta gdje su pokretna meta za nekog manijaka ubicu, legitimisanje, provjeru na Grbavici, koju drže Srbi, ulazak u kamion, makadamski put preko Kasindola i sjevernih obronaka Jahorine, dolazak na Pale.

“Vidim” taj put i “vidim” četnike sa kokardama, kako ih puštaju ili zadržavaju. Šapćem: “Samo da prođu, a nakon toga neka idu sa Pala, što prije. Žene još mogu otići.

12.00

Totalni rat u Sarajevu. Puca se na sve zgrade, na civile, iz svih vojnih kasarni. Svaka nada za mir ustvari je jedna velika varka. Svaka izjava o primirju velika laž.

15.30

Supruga i kćerka konačno stigle na Pale. Kakva sreća. Pale im djeluju nestvarno tuđe, strano, mirno. Kćerka je skoro mjesec dana provela u Dobrinji i Starom gradu, a supruga pola mjeseca.

A otišla je samo na dva dana. Pune su utisaka, pa molim da mi ih pribilježe.

Ovo su sjećanja moje supruge:

Sarajevo, srijeda, 29.4.1992.

U kamion su se usput ukrcavale neke žene i muškarci, iz njihovog razgovora saznajem da često idu do Sarajeva, tj. do Vraca, odakle ih je srpska vojska evakuirala; sada žive u tuđim vikendicama po šumi, njihove kuće na Vracama su pretvorene u topovska gnijezda. U Sarajevo odlaze da pakuje što više svojih stvari. Usput nekoliko vojnih kontrola; lična karta sa Pala i prezime omogućavaju prolazak. Putnici primjećuju da je put sve bolji i bolji, prije mjesec dana putovalo se dvanaest sati, sada stižemo na Vraca u 11 ujutro. Šokirana sam količinom oružja, vojske i izgledom nekada pitomih Vraca. Ulijećem kod prijateljice M.J. na Grbavici. Kod nje prozori zamračeni dekama. Smije se što skačem na svaki pucanj oko kuće. Ona se već navikla, kaže: - Čarapići vježbaju, ulete u transporter i opale luđačku vožnju po Grbavici, pucajući po okolnim prozorima.

Praćeni pucnjavom, pretrčavamo most kod Prirodnomatematskog fakulteta, vozimo se tramvajem do centra grada. Gledam spaljenu zgradu "Unioninvesta". Ona ide na posao, ja produžavam do Principova mosta.

Grlim djecu. Dobro izgledaju. Odlazim popodne po novac kod Š.D., sa njom dogovaram da njena svekrva sa unučicom i moj sin zajedno krenu za Brčko. Kod Katedrale prisustvujem iznenadnoj pucnjavi, svi gosti što sjede po okolnim kafićima munjevito skaču u zaklone. Većina vadi pištolje, žene viču "ubij ga, ubij". Iz jednog haustora izvode mladića u trenerci, prolaznici ga udaraju, svi govore da je to snajperista koji je pucao. Meni ostaje mučan dojam da se radilo o nekom lokalnom obračunu – to zaključujem po komentarima prisutnih. Telefonski dogovori oko sutrašnjeg sinovog odlaska;

spakovani čekamo zoru. Noć ispresijecana rafalima i udaljenim granatama.

Sarajevo, četvrtak, 30.4.1992.

25 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Prve jutarnje vijesti i paraliza: most u Brčkom miniran. Šta sada? Dok nešto ne smislimo, idemo u kupovinu i u Visoki komesarijat za izbjeglice, po papir koji mom suprugu treba omogućiti prolaz u Sarajevo. Kupujemo kafu i hranu. Tržnica je bijedno prazna. Ljudi šetaju, puni nekog ponosa. Susrećemo poznanike, sa svakim se grlim, osjeća se neko novo drugarstvo. Odlazim u Šipad, šokirana sam izgledom demolirane kancelarije. Rupa u zidu i radijatoru velika kao lubenica. Popodne, oko 16 h, vraćam se iz kafane u kojoj sam susrela mnoge zajedničke prijatelje, sprema se kiša, a na ulici više nema žive duše. Ljudi su već na bezbjednim mjestima.

Haustori se zaključavaju, stalna kontrola ulazaka i izlazaka. S. i J.M., stanuju tačno preko puta Vojne komande, veoma nezgodno mjesto, otvoren prostor – Miljacka, Park cara Dušana.

Spavam istrzano.

Sarajevo, petak, 1.5.1992.

Sa J.V., odlazim na tržnicu pored Zetre – tu ima samo tjestenine, sjemenskog luka, cigareta, deterdženata. Smijemo se tome kako je J.M. jučer mislio od obične grmljavine da su granate, a zapravo jučer uopće nije grulovalo. Bar ne u našem dijelu grada. Predlažem joj da posadi luk, čudi se da se to može u saksiji. Ja stalno paničarim oko hrane. Pred njenom kućom vidim rascvjetali maslačak, objašnjavam joj da je to ustvari taj “radič” koji se za skupe novce prodavao na tržnici, pokazujem joj šta je kopriva, šta se sve može jesti. Sad joj je žao, jer su sanjali svježije bilje, a bilo joj je pod prozorom.

Uveče, iznenada, počinju “pljuscati” u blizini. Sad i meni nije prijatno ostati u stanu. Silazim prvi put u podrum. Velik, austrougarski. Samo jedna improvizovana klupa pored uglja. Malo stanara, dvoje male, tihe djece, njihova majka i otac koji čuva puškom haustor, tri stare gospođe, muž jedne od njih, S., ja, moja djeca. Hladno je, svi su u

zimskoj garderobi. Granate padaju tako blizu da debeli, kameni zidovi podrhtavaju. Kasno u noć ulijeće Vjeko, sin penzionera koji žive u potkrovlju. Preskakivao je preko njemu poznatih dvorišta, javlja da Bašćaršija gori, na Skenderiji borbe prsa u prsa. H. se tresse od straha. B. plače, kasnije kaže da je plakala zbog Bašćaršije. Kad se granatiranje smanjilo, skupljamo hrabrost, vraćamo se u stan i obučeni pokušavamo odspavati.

Sarajevo, subota, 2.5.1992.

Šok kada sam skupila hrabrost da iziđem van. Bašćaršija demolirana, spaljene radnje, staklo, staklo, staklo, rupe po kućama, u zraku lebdi prašina od maltera, izlozi polomljeni ili s rupama od gelera, samoposluge već "opuhane". Kupujemo šećer, i dalje susrećem poznanike, koji se raspituju za Mladena. Zbog iznenadnog granatiranja, bježimo kući.

Poslijepodne, u 16 h, kriomice posmatram najavljeno iseljavanje vojske iz Vojne komande. Park je već ozelenio, pa se ne vidi dobro, a i upozoravaju me da se sklonim sa prozora, jer snajperi "vide" infracrvene zrake. Odjednom primjećujem u koritu Miljacke, ispod mosta, dvadesetak mladića, šaroliko odjevenih, naoružanih. Svaki čas, kad priđem prozoru i provirim oprezno, oni se sve više približavaju Komandi. Slutim gadno zlo, jer je traženo da iseljavanje bude potpuno bezbjedno. Mladići se, kao u partizanskim filmovima, kriju iza stabala, ali su sve bliže Komandi.

Kolona maslinastih kamiona, a vide se i bijela vozila UN, polako kreće. Ubrzo se čuje pucnjava.

Šta se događa? Kasnije, na TV slušamo Kukanjca i Kljuića, kako se prepiru, da li se pucalo ili nije.

26 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Tačno je da nije bilo uniformisanih teritorijalaca, ali je tačno i da se pucalo. Uveče počinje bal vampira, taman kada smo mislili da će biti mir. M.J. se nije vratio kući pa se S. strašno brine.

Vani je ludnica, ja mislim da se vode ulične borbe i da ispaljuju rafale u samom haustoru. Pušim prve cigarete nakon februara. U uglu podruma spremne pivske boce sa Molotovljevim koktelima. Vjeko i njegov otac ulijeću u podrum i kažu da gori zgrada Statistike,

dijeli nas zajedničko dvorište. Panika raste, jer kuda ako se požar raširi? Zovemo vatrogasce, podrum postaje sve topliji. Kratkim crijevom muškarci polivaju krov male garaže u dvorištu. Sa stepeništa se može vidjeti da je plamen užasan. Srećom, vjetar ne puše u našem pravcu. Čuju se vatrogasni šmrkovi, ali čujemo da gori i Pošta, i tko zna šta sve ne.

Sarajevo, nedjelja, 3.5.1992.

Nema kruha. Pečemo ga od posljednjeg kilograma brašna. Jedemo kruh i mast.

Sarajevo, ponedjeljak, 4.5.1992.

Od prijateljice Š.D. posuđujemo malo brašna, ona mi daje i šećer i tjesteninu. M.V. se nudi da kupi nešto hrane na TV. Iz ljudi zrači neka želja za pomaganjem, jednostavno, ne osjećam se napušteno.

Sarajevo, srijeda, 6.5.1992.

Granatiranje očigledno smišlja netko tko želi psihički uništiti ljude. Kad se nadaš da je sve konačno mirno, "pljusne" neka granata u samoj blizini, a taman kad se pripremiš na vampiranje, onda par sati osluškuješ tišinu. Mislim da sam toga dana pretrčala Principov most i konačno kupila kruh. Shvaćam kako je strah od gladi jači od straha od metka. Kakva sreća imati kruh i za sutra.

Sarajevo, petak, 8.5.1992.

Sina stavili na spisak pri Jevrejskoj opštini. Nova nada za njegov odlazak. Mora biti stalno spreman, jer će biti obaviješten pola sata prije polaska. Avionski let bit će besplatan, što mi bar malo olakšava brige. Planiram povratak na Pale, nazivam M.J. na Grbavici, drugom dijelu grada, provjeravam situaciju, ali sve se mijenja iz časa u čas. Kad je ovdje mirno, tada na Grbavici bjesni. I obrnuto. Opet nema kruha.

Sarajevo, nedjelja, 10.5.1992.

Spavamo obučeni, stalno spremni za podrum. Dan počinjem slušanjem radija, kako bih znala može li se izići iz kuće, u potragu za hranom. Savladavam strah od otvorenog prostora; sada već znam: metak koji se čuje sigurno me nije pogodio. Onaj koji pogađa neće stići da čujem. Danas od M.V. dobivam nešto brašna, graha i još neke hrane. Raspoloženje se odmah popravlja. Djeci stalno brojim zalogaje, čini mi se da su stalno gladna. Dnevno imamo samo jedan obrok, ali zato pijemo čaj bez šećera i jedemo kruh i mast. Možda sutra uspijem otići na Grbavicu.

27 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Sarajevo, srijeda, 13.5.1992.

Shvaćam da ne mogu obići ni prijatelje koji su udaljeni dvije (bivše) tramvajske stanice. Vrlo je opasno za hodanje, nikada se ne zna gdje će i kada "roknuti". Svi koriste ovaj izraz. Bila kod B.R., molim je da sin pređe k njima, da bude bliže Jevrejskoj opštini kada dođe trenutak evakuacije.

Sin nakon dugog vremena jede prženo jaje. Divni ljudi, utrpavaju mi tablu slanine, nisu tako nespremni za glad kao S. i J.M. Susret s kolegama mog supruga, divan dan pred kafanom "San", puni su optimizma, duhovitosti, zaboravljam da je pakao oko nas. Telefoniramo kući. Trčanje preko Principova mosta po kruh, između dva napada onih psihopata s brda. Spakovane smo, čekamo da bude miran dan, da krenemo. Ne mogu više objašnjavati kćerki da trošimo dragocjenu hranu naših prijatelja.

Sarajevo, petak, 15.5.1992.

Konačno krenule. Oko podne nas TV kombi luđačkom brzinom vozi pustom ulicom; ispred kasarne "Maršal Tito" svi liježu na pod. Ovdje se masovno gine od snajpera. Iskačemo iz kombija kod "Bristola", prolazimo kontrole teritorijalaca, pa zatim prelazimo mali, drveni most. Čovjek se toliko privikne na pucanje, rafale, grmljavinu oružja da o tome skoro i ne razmišlja. Osjećam strašnu promjenu na

Grbavici, koja je sada mrtvački pusta, iako na SRNI govore o normalnom životu na "slobodnoj" teritoriji. Samo poneko lice proviruje iz haustora.

Noćimo kod M.J., jer smo zakasnili na posljednji autobus za Pale, kako nam kažu u srpskom "kriznom štabu". Iznenađena sam, prošlo je tek desetak dana, a umjesto vojnih kamiona, već se i autobusi koriste. Lj. J. pozelenio od straha jer su ga u Kriznom štabu htjeli zadržati da ga mobilišu. Tek kada saznaju da nije Srbin, puštaju ga.

M.J. priča o užasu koji je preživjela prije dva dana kada su dvojica pijanih vojnika banula u njihov stan, prijeteći da će je zaklati ako nađu "Gospinu sliku". Dok je, paralisana, sjedila, oni su na brzinu ispreturali stan, pa, i dalje prijeteći, otišli njihovim susjedima, po istom poslu. U svim stanarima raste strah od razularene vojske koja ih okružuje i već se useljava u napuštene stanove. M. i Lj. misle da uskoro moraju preći iz ovog dijela grada u dio koji drže BH - teritorijalci. Zamijenit će stan s našim zajedničkim prijateljima.

Sarajevo, subota, 16.5.1992.

Stari i bolesni bračni par, ona u spavaćici, tri mlade djevojke, ispraćaju ih uplakane majke, čekamo kombi do Tilave. Na Tilavi tri sata čekamo da prođe konvoj kamiona koji dolaze u Sarajevo. Neki su krcati vrećama brašna. Iz kamiona trešti gromoglasna narodna muzika. Tu je i nešto kao bolnica, helikopteri slijeću i odlijeću, ostaju prazna, krvava nosila. Konačno se ukrcavamo u vojni transporter pun srpskih, jako mladih vojnika. I to sada kad je Karadžić davao izjave da ni jedan "srpski vojnik nije ostao u Bosni". Sve su to vršnjaci mojeg sina. Jednog vojnika, kome je muka od truckanja, zovu "Bosanac". Konačno stižemo na Pale.

Pale, nedjelja, 17.5.1992.

28 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Nestvarno lijepo nedjeljno jutro. Ležim u krevetu i smišljam sve moguće i nemoguće načine kako da sutra ili prekosutra odem u Sarajevo i pokušam sina prebaciti preko Iliđe u pravcu Splita. Zove me prijatelj sa TV (rasvjetlivač) M. i plače. Poginuli mu prijatelji-

vršnjaci na pragu kuće, kod Hadžića. Pita me šta da radi, kamo da ide, kome da se prikloni? On ne želi, neće nikog da ubija. Njegovo selo je srpsko, ali on nikada nije gledao tko je tko, a sada mora da puca na svoje prijatelje Muslimane. Neće da puca, hoće samo da se spasi od ovog ludila. Razumijem ga, ali moja utjeha da ovo mora proći malo mu pomaže. Kao i meni.

Kasni, noćni telefonski poziv režisera Miodraga Tarane koji je sada na Palama i svim srcem i dušom radi za SRNU. Osjećam zebnju oko srca da ne kaže samo kratko: "Doći ću sada k tebi".

On zna, i ja znam, da može doći kad god želi, da mu ne mogu apsolutno ništa, da je dovoljna jedna njegova riječ i da me više nema. Srećom, ne najavljuje dolazak, već samo trijumfalno kaže da je još jedan, ovaj put veliki šef sa Sarajevske televizije, M.K., pobjegao iz grada na Pale i pridružio im se. Kasnije zovem TV Sarajevo i kažem im to. Oni su šokirani i ne vjeruju.

Pitam režisera Taranu mogu li s papirima Visokog komesarijata za izbjeglice – da sam njihov saradnik – otići u Sarajevo i "izvući na Pale bolesnu tetku"? I njemu i svima već sam više puta rekao da mi je sin još prije rata otišao u Englesku. Da znaju da je još u gradu, to bi bio moj kraj (a možda i njegov).

Kaže mi: - Ti papiri UN za vojsku koja je preuzela kompletnu vlast na Palama ne znače ništa.

Mogu te na putu ubiti ili obući u uniformu i poslati na front.

Šta sada uraditi? Slušam kako lider Srba, Karadžić, izjavljuje na Sokocu kako "oni znaju šta hoće, to je srpska država BiH i to će ostvariti svim sredstvima". Po njemu, Hrvati i Srbi su već podijelili teritoriju, Muslimanima su ostavili oko 18 odsto. Stari, iskusni ljudi kažu: "Ovdje čovjek nikada ne zna u kojoj će vjeri i državi umrijeti."

Pale, ponedjeljak, 18.5.1992.

Ovo pišem u utorak, rano ujutro. Došla žena s djetetom, sa Vučje Luke, kod nas da telefonira u Sarajevo i sazna šta joj je s mnogobrojnom rodbinom. Žive u svim dijelovima grada, oženjeni su i udati za pripadnike raznih nacionalnosti. Sada je sve to razbijeno u paramparčad. Kako da se snađe i svima pomogne kad su ih sada podijelili na "naše i njihove", a do jučer su živjeli svi skupa, kao

složna porodica. Četrdeset i sedam godina smo se miješali iz ljubavi, a sada nas dijele iz mržnje. Kako ljudi na to pristaju? Dolaze i dvije djevojke, sestre sa Vučje Luke, da telefoniraju.

Upoznaju suprugu i kćerku i dugo pričaju. Lakše mi je nekako, jer više nisam potpuno sam.

Telefoniraju svojim mladićima, guguću, i dogovaraju se šta da urade, kako da ih ova nacistička ruka sasvim ne razdvoji. Miluju naše pse i pričaju o svom Oskaru, koji je potomak našeg starijeg psa, Daše.

Na ekranu Sarajevske televizije gledam kilometarsku kolonu autobusa Dječje ambasade i privatnih automobila, što odvoze hiljade očajnika iz grada koji gori i krvari. To je put "gdje su druge stanice beznađa" - Kafka. Kroz stakla se vide uplakana lica majki i djece. U gradu ostaju očevi i braća, da se bore ili da čuvaju stanove. Kakvo je to apokaliptično cijepanje familija. Svima je zajedničko malo nade i puno beznađa. Možda je i moj sin među njima. Ništa ne znam o njemu. Rat ga je ulovio u najopasnijoj godini, osamnaestoj. Uzdajem se u njegovu snagu i razum, da će u nekom drugom svijetu, gdje se ljudi ne cijene po oružju, naći sebe.

29 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Iz Sarajeva – Vojničko polje, zove novinar M.A., koji u stanu krije dva odrasla mladića (svog i bratovog sina). Šali se, iako znam kako mu je, da momci puno jedu. Ide na Televiziju i iz restorana im donosi malo hrane. Već je pet dana bez struje i vode. Da je sam, našao bi put izbavljenja, ovako ih čuva od lovaca na mlado meso. Danas ili sutra može se ostvariti ona stravična prognoza o avionskom bombardovanju grada. Ne mogu da vjerujem u to. Bože, šta donosi današnji dan?

Zove me S.T., poznanik sa RTS, i moli da pomognem njegovom sinu ljekaru, koji je u bijelom mantilu pobjegao iz Koševske bolnice na Pale. Mladić dolazi k nama, supruga mu daje nešto garderobe da se presvuče. Dok s apetitom jede, priča da u gradu više nije mogao podnijeti sumnjičave poglede pacijenata kada mu pročitaju ime na mantilu i kako ga na Palama, kad god kaže Musliman ili Hrvat, ispravljaju i govore da mora reći "ustaša". "Moja profesija", kaže, "koja ne zna za naciju kada je u pitanju bolesnik, totalno je srozana." Stid ga je i to ne krije. Odlazi u srpsku bolnicu na Palama, da vidi šta

će raditi. Krajnje sam oprezan prema njemu, jer ne znam šta mu smijem reći.

Saznajem da mi se sin jučer nije uključio u konvoj, koji je od strane vojnika SDS zaustavljen na Ilidži i sada putnici služe kao taoci. Smjestili su ih u veliku sportsku halu i počinju pregovori o uslovima da ih se pusti. Takve sam ucjene gledao samo na filmu. Televizija snima te “pregovore”

i pokazuje svu sumanutost i prljavštinu ovog rata.

Mladi ljekar dolazi samo da nam da lijek potreban Đulzidi. Kako ga je uspio dobiti? – pitam. -

Ovdje je neviđena ludnica. Ne zna se tko pije, tko plaća – gorko se smije i odlazi. Naoružana dvojica idu po muslimanskim kućama i vrše pretres, u potrazi za oružjem. Supruga se baca na generalno čišćenje kuće. Kakav je smisao rada u besmislu rata?

Pale, utorak, 19.5.1992.

Dobrinja, Nedžarići, Vojničko Polje u agoniji gladi i očaja. Potpuno blokirani, bez hrane, vode, struje. Na Palama ima svega onoga, ali su Muslimani na smrt preplašeni jer, umjesto da se stiša, rat se razbuktava. Samo hrabri se usuđuju iz Gornje čaršije preći u Donju, gdje se nalaze sve važnije institucije srpske vlasti. Mislim na Dobrinju, Nedžariće i shvaćam da je to smrt Novog Grada i ljudskih snova da je život u Novom Gradu najlagodniji.

Lideri Srba predlažu da se Sarajevo 24 sata proglasi otvorenim gradom, da ljudi s najnužnijim stvarima pobjegnu iz njega. To i jeste njihov cilj: isprazniti grad, razoriti ga do temelja, nemilosrdno pobiti sve branioce, i onda te ruševine naseliti svojim ljudima, dati im zadatak da ga u narednih dvadeset godina obnove. Sve to onda slaviti kao veliku nacionalnu pobjedu.

Govorim si da je ovo možda velika “pobjeda” srpske vojske nad nedužnim civilima, ali strašan poraz srpskog naroda. Pet hiljada djece i roditelja i dalje je zatočeno na Ilidži, dok vojska i političari pregovaraju. Gledam ta izmučena lica i stidim se što sam ljudsko biće. Muslimani iz Sarajeva bježe u Hrvatsku, Srbi na Pale i u Srbiju. Tko će naseliti ovaj grad ako ostane potpuno pust? Na Pale stiže B.R., prijateljica kod koje se sada u Sarajevu nalazi moj sin. Njen

muž je ostao u gradu, neće da napusti stan ni Sarajevo. Sva je van sebe i samo priča o užasima života u Sarajevu. U njenim riječima osjećam prijekor što sina nisam doveo na Pale, bez obzira što bi ga mobilizirali. Ona bi da mu sačuva život, a ja i život i obraz. Da li je to moguće?

Pale, srijeda, 20.5.1992.

30 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Buđenje u 4.00. Sviće zora. Gledam u baštu gdje raste luk, peršun, krompir, celer, ribizle i mislim kako da ga bar malo pošaljem našim prijateljima u gradu. Nisam više siguran da ću krompir na jesen vaditi iz zemlje. Nisam više ni u šta siguran. Gledam neke stare novine (na Pale uopće ne stiže štampa) i neku staru fotografiju Hitlera u njima. Gleda me kao da je ustao iz groba i šeta oko mene. Ne mora on da ustane, njegovi nasljednici su već oko mene.

U prodavnici blizu naše kuće stigla roba iz međunarodne pomoći. Tu besplatnu pomoć nova vlast sada prodaje gladnom narodu. Kupio sam tri pakovanja holandskog margarina, kome je već istekao rok upotrebe. Više nemam ni dinara. Uzdram se u komšinicu Enisu koja ima malu prodavnicu u blizini i koja mi daje hranu na veresiju. Na Palama proglašena vojna uprava, tj.

suspendovana kompletna civilna vlast. Korak po korak tonemo u mrak fašizma. Najavljuju prinudno iseljavanje svih ljudi koji ne potpišu "izjavu o lojalnosti srpskoj vlasti". Po cijenu da izgubim i kuću i baštu, pa i život, neću to potpisati.

Ništa, apsolutno ništa me ne može prisiliti da obučem uniformu i uzmem oružje u ruke. Kad čovjek postane svjestan svog položaja, donese konačnu odluku, onda postaje potpuno miran.

Vijest o pregovorima na Ilidži. "Ako vojsci u kasarnama date hranu, onda ćemo pustiti djecu da napuste grad." Svijet postepeno otkriva čud Balkana. Pregovori "uspješno završeni"; izmučena djeca i majke idu u koloni prema Splitu. Stari majčin prijatelj N.K. mi "gleda u kafu" i kaže da će sve biti u redu, da ništa ne brinem. Znam da me tješi, ali i to je puno.

Supruga je na prozore prema cesti postavila zavjese, iako ih nikada nije voljela. Ne znamo da li da se smijemo susjedi, koja kaže:"E,

kada vi stavljate zavjese, onda mora da će biti rata!”

Prije dva dana, kroz prozor gledam kako na obližnjem muslimanskom groblju sahranjuju našeg komšiju Hrv. Bio je lovac i drvodjelac. Kada je pošao u Podvitez (selo nadomak Pala, odakle je bio rodom), našli su mu u autu lovačke puške. Odveden je u zatvor i premlaćen na smrt.

“Službeni ljekar” je konstatovao “samoubistvo vješanjem”. Kada su ga, po islamskom običaju, sahranjivali golog, prekrivenog bijelim platnom, vidjeli su da je sav modar od udaraca.

Pale, petak, 22.5.1992.

Pregovori u Lisabonu, zatišje u Sarajevu, vojna uprava na Palama. Još uvijek sam pod snažnim utiskom TV emisije o fašizmu. Gyorgy Konrad kaže: “Čaša je razbijena, ali se iz nje još može piti.”

Kćerka počinje da “ludi” na Palama. Ovdje više ne može da izdrži. Hoće da se vrati u Sarajevo, među ljude, svoje prijatelje. Užas od ljudi koji je na Palama okružuju mnogo je veći od užasa granata koje padaju po gradu. Pita me zašto u srpsku vojsku mobilišu sve, kad već imaju i previše vojnika. Kažem joj da vojska hoće da ima vlast nad svim bićima. Oni koji nisu pod njezinom kontrolom su slobodni ljudi, a vojska ne podnosi ničiju slobodu. Takvi su opasni.

Moj kolega iz redakcije, ugledni novinar N.A, nakon devet dana boravka u zatvoru na Ilidži, koju drži SDS, pušten na slobodu i za SRNU izjavljuje kako je sa njim korektno postupano.

Nevjerojatno. Dati ovu izjavu nakon devet dana zatvora, bez naloga za hapšenje, bez suđenja i prava na odbranu je zapanjujuće. Još su mu rekli da “sa familijom napusti stan i pređe u muslimanski dio grada”. Znam kako je slabog zdravlja, ovo će ga ubiti.

Koji je danas dan? Svi kažu da je petak, a ja ga vodim kao četvrtak. Kako sam se zabunio?

Noć je. Dvije snažne eksplozije potresaju Pale. Meho mi kaže da se “noćas nešto sprema”. U

Renovici (kod Pala) ubijena dva srpska vojnika. Sprema se odmazda. Sav se trese od straha.

Smirujem ga i kažem mu da sa ženom spava noćas kod nas. Dolazi i Mina s kćerkom i sinovima i kaže kako su svi Muslimani uplašeni da ih noćas ne pobiju. Priča neprekidno da bi prikrila strah, što me pomalo nervira, ali potpuno razumijem taj strah. Njena kćerka je mirna i kaže: "Bezrazložna panika". Bože, kako je vani mračna noć. Kao da je sve umrlo, samo još smrt živi.

Pale, subota, 23.5.1992.

Rođendan našeg sina. Slavi ga, sakriven u nekom podrumu, da ga granate ne ubiju. Sinoć na TV

Sarajevo Gyorgy Konrad prisjeća se pitanja Gyorgyu Lukacsu u Budimpešti: "Kako ste napisali tolike knjige?". "Hausarest, Hausarest! (Kućni pritvor) ".

Noćas čujem lomljavu stakla u blizini kuće. Ujutro otkrivam da je demolirana pekara koju su držali Albanci. Po čaršiji šapuću da su to noćas uradila dvojica Srba mještana. Totalni fašizam sve se više približava.

Uspjeli smo nabaviti lijekove za prijatelja novinara P.K. u Sarajevu, kojem je prije nekoliko godina izvršena transplantacija bubrega. Bez tih lijekova je osuđen na polagano umiranje.

Kćerka se sprema da busom ode na Grbavicu, onda pored hotela "Bristol" da pređe u grad pod kontrolom sarajevskih teritorijalaca. Nosi lijekove i paket hrane - desetak jaja, kutiju margarina i malo povrća iz naše bašte. Boli me duša, jer u gradu imamo toliko prijatelja kojima treba pomoć, a mi imamo tako malo hrane, osim zelene salate i luka iz bašte. Supruga mašta da im pošalje što više, ali kćerka ne može toliko ponijeti. Jutros je sa strahom ispraćamo do kućnih vrata.

Gledam reportažu na TV Beograd o tome kako Dubrovnik uopće nije razoren. Samo srpske zgrade. Jedino laž obituje, postoji na ovim prostorima. Mlijeko je crno, a ugalj je bijel. Kakvo licemjerje. Dolazi mi Meho i kaže da mu više "ne radi telefon". Supruga provjerava. Ne radi ni Minin. Začas saznajemo da su svim Muslimanima isključili telefone. Korak po korak prema primijenjenom fašizmu. "Muslimani su opasni, mogu u Sarajevo javljati povjerljive informacije, dogovarati se i ugroziti vlast na slobodnoj teritoriji Srpske republike BiH."

Saznajem da se mladi ljekar, sin naših kumova sa Pala, javio telefonom iz Amerike, u koju je nakon silnih peripetija ipak stigao, i da je rekao: "Nigdje nekadašnje Jugoslavije." Ovdje su razbili kristalnu kuglu i sada imamo samo krhotine.

Pale, nedjelja, 24.5.1992.

Sviće zora. Čujem cvrkut ptica. Ležim u krevetu i gledam u zatvorene prozorske kapke. Čujem kako se vani budi život, ali ga ne vidim, što me podsjeća na ovo skoro dvomjesečno zatočeništvo na Palama.

Sinoć, kroz razgovor s bliskim susjedom, otkrivam kako ja, u stvari, nemam pojma šta se oko mene zaista događa. Masa sitnih detalja otkriva mi kako se ovdje, s jačanjem represije, rađa bunt i pokret otpora, kako se ljudi sasvim otkrivaju. Dolazi mladi ljekar – sin kolege iz Sarajeva – da se oprost. Kaže mi: "Shvatio sam sve. Idem sa Pala u Beograd, našao sam neke potvrde, a onda dalje u svijet. Što dalje od svega ovoga." Drago mi je da se bar netko spasi.

U baštu mi dolazi seljak R.J. i kroz suze mi govori kako ga je stid što srpske izbjeglice provaljuju u vikendice u blizini njegove kuće. Neki se useljavaju, drugi samo pljačkaju. Odnose hranu, namještaj, posteljinu, garderobu. Sva očajna, isto nam priča i B.R., u čijem je sarajevskom stanu, **32** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

s njenim suprugom, i naš sin. Neki su zauzeli po dvije vikendice, kaže, iz nekih koje su provaljene, odneseno je sve, na podu su samo ostaci brašna, šećera, soli. Odnesoše sve, kaže kroz plač. Išla je u Krizni štab općine, ali su joj rekli da oni to ne mogu spriječiti. Prvo su na redu bile muslimanske vikendice, a sada sve koje nisu naseljene.

Mislim kako su ljudi prokleta bića i da će ih to prokletstvo pratiti do smrti. Kada se vraćam sa groblja, u kući zatičem supruga moje redakcijske kolegice M.J. (koja je prije desetak dana plakala na telefon da pomognem nekako našem uhapšenom kolegi s Ilidže). On je profesor na fakultetu. Ostavio je suprugu na Grbavici (nije htjela da ide), i autom pobjegao na Pale.

Rezniran je. Traži dva litra benzina da bi otišao do vikendice. Idem po Gornjoj čaršiji i tražim benzin. Dobijem ga od mladića koga

uopće ne poznajem. Kaže mi: “Dajem ti zbog onog filma o Dubrovniku.”

Otkrivam da su na Palama u gvozdenoj sprezi prošlost i sadašnjost; sve se pamti, sve se zna, kao da nas je netko svukao do gole kože i takve pustio da se krećemo po ovom getu. Gledam na TV

ekranu kako selektor YU fudbalske reprezentacije, crvenih očiju, podnosi ostavku, jer ne može da podnese rušenje njegovog rodnog mjesta i ubijanje nedužnih civila. Vijesti: Visoki komesarijat za izbjeglice UN odlučio da povuče svoje ljude iz Sarajeva, zbog sigurnosti.

Saznajem da je moj kolega sa Ilidže N.A. ustvari razmijenjen za C., jednog kolegu iz “Politike”, koji je bio u sarajevskom zatvoru. Ljude razmjenjuju kao robu, samo s nacionalnim etiketama. -

Zamišljam te kao “krme u Teheranu” - kaže mi danas kolega sa Televizije, S.K., koji je bio uhapšen na Dobrinji od strane četnika, proveo u paljanskom zatvoru 19 dana i nedavno razmijenjen. Zatvor, konclogor, je na petsto metara od moje kuće.

Na Palama uveden policijski sat. “Akustika groba” dok ne svane jutro; onda se bar čuju ptice.

“Ovdje je pogana (prljava) riječ slađa od baklave, a riječ ubojitija od metka”, piše jedan bosanski književnik prije smrti.

Supruga gleda na ekranu Srpske televizije novog komandanta, kojeg su postavili umjesto generala Kukanjca, generala Mladića. U Hrvatskoj su ga zvali “krvnik iz Knina”. Stoji na brdu više Sarajeva, zadržigao od dobre hrane, i kaže: “Mogu ga sravniti sa zemljom”. Supruga, užasnuta, kaže da je Kukanjac u odnosu na njega malo dijete.

U Sarajevu nedostaje drva za mrtvačke sanduke. Ljude sahranjuju u zajedničke grobnice na “slobodnim površinama” i po parkovima. Sve drvo sa Pala, iz pilane, velikim kamionima se svakodnevno odvozi za Srbiju, u zamjenu za hranu. Ako ovako nastave, uskoro će oko Pala biti samo golet. Noć je, kroz prozor kuće gledam kako cestom lagano hodaju naoružani ljudi. Mislim da je sve ovo ipak samo ružan i strašan san.

Pale, ponedjeljak, 25.5.1992.

Nekad, davno, skoro da se i jedva sjećam proslava Dana mladosti i Titovog rođendana. Mislim o tome kakvu je on šansu propustio da ovo poludivlje društvo lagano prevede u demokratsko, a sebe rastereti prevelike vlasti i moći. Ne može mu se ipak osporiti da smo za vrijeme njegove vladavine bili bar malo “dio Evrope”, a sada smo evropska klanica. Njegova slika sve do nedavno visila je pored kandila u stanu starog prijatelja moje majke. Morao ju je skinuti, jer ga je strah od sunarodnika Srba, koji mrze sve što je hrvatsko.

33 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Naša Žuža okotila je jutros tri šteneta: dva mužjaka i jednu ženku. Supruga ih zove “Titovi pioniri”. Srećni smo jer se na ovom svijetu mržnje i smrti ipak nešto plemenito rađa. Kako ćemo ih hraniti?

Sarajevo i dalje bombardiraju. “Holiday”, željeznička stanica, UNIS... Ljudi sa brda mora da su Neronovi direktni potomci.

14.30

Udar groma što razara mozak i zastaje u srcu: stiže mi kćerka iz Sarajeva, sva uplakana i šokirana, s velikom masnicom na oku.

Priča kako je predala lijekove bolesnom kolegi, hranu prijateljima i ponijela hiljadu njemačkih maraka koje joj je dao moj poznanik, novinar sa radija, da ih prebaci na Pale, a mi kasnije do Beograda, njegovom sinu ljekaru. Sretno je prošla grad, most na Miljacki koja dijeli zaraćene strane, kontrolu u "Kriznom štabu" na "srpskoj Grbavici", a onda, negdje na putu prema Palama, u jahorinskoj šumi, trojica bradatih mladića s kokardama zaustavljaju minibus.

Legitimišu putnike i izbacuju napolje dvoje starijih ljudi i našu kćerku. Njoj u ličnoj karti piše da je rođena u Rijeci. Pretresaju putnike, i kod kćerke pronalaze i uzimaju marke. Ona im kaže da je, dakle, istina da četnici pljačkaju ljude, našto je jedan od njih udara šakom u oko. Pita je da li je ona kćerka novinara s Televizije. Na njen potvrđan odgovor, on kaže: "Onog ustaše!"

S plijenom odlaze u šumu, ostavljajući ih same na putu, jer je bus već otišao. Pokupio ih je neki vojni kamion i dovezao do Pala.

Kćerka mi na papiru crta lice razbojnika. Možda jednog dana saznam tko je taj čovjek. Kako se onda obuzdati i ne postati kao on?

Supruga i ja je tješimo da je moglo biti mnogo, mnogo gore, i donosimo odluku da sutra ide za Beograd, pa preko Mađarske i Slovenije do Rijeke. U očima joj vidim strah i suze za nas što ostajemo na Palama. Boji se da me ne ubiju. Zna šta znače riječi "onaj ustaša". Nagovaram suprugu da i ona pođe, ali to odbija.

"Ja ću poći kad završim svoje tkanje", šali se ona. Besana noć. Mislim na kćerku. Devetnaest joj je godina, tek je u Sarajevu upisala arhitekturu, a sada mora da bježi iz mjesta u kojem je odrasla. Kako će se snaći na tom neizvjesnom putu?

U zoru, s dvije torbe najnužnije garderobe i velikom modricom na licu, odlazi na autobus. Miluje naše pse, ljubi nas, krijući suze. Kažem joj: "Ovo je tvoj, a ne njihov svijet". "Samo bez patetike", odgovara, i moli da što prije odemo sa Pala. Ja kažem da neću da bježim sa naše zemlje, iz naše kuće. U Sarajevu ljudi čuvaju svoje zgrade, ja ovdje čuvam svoj dom. Da sam pobjegao sa Pala prvih dana rata, bilo bi me stid do smrti. Supruga mi kasnije kaže: "Ona je

otišla iz Bosne s onim istim koferom sa kojim sam ja prije skoro trideset godina došla u Bosnu.”

Noć bez struje na Palama potpuno pokazuje koliko je ovdje mračan mrak. U jedno sam siguran: agresori i ubice iz ovog rata su nasljednici onih koji su poraženi u prošlom. Mislio sam da je njihov duh zauvijek pokopan, a on je sada izišao iz groba da ponovo sije smrt oko sebe.

Prije dva dana, kroz prozor gledam kako na obližnjem muslimanskom groblju sahranjuju našeg komšiju Hrva. Bio je lovac i drvodjelac. Kada je pošao u Podvitez (selo nadomak Pala, odakle je bio rodom), našli su mu u autu lovačke puške. Odveden je u zatvor i premlaćen na smrt.

“Službeni ljekar” je konstatovao “samoubistvo vješanjem”. Kada su ga, po islamskom običaju, sahranjivali golog, prekrivenog bijelim platnom, vidjeli su da je sav modar od udaraca.

34 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Na sahrani je malo ljudi. Mnogi se nisu usudili doći, jer za novu vlast to je “izražavanje solidarnosti sa krvnikom”. Užas oivičen paljanskom noći. U glavi mi odzvanja rečenica Gyorgya Konrada: *Čaša je razbijena i iz nje se više ne može piti.*

Pale, srijeda, 27.5.1992.

Jutro počinje viješću da je u Sarajevu bombardovano porodilište. To je novo porodilište, izgrađeno novcem građana (samodoprinom). Ima li za stvorenja sa brda ijedno “sveto”

mjesto u Sarajevu? Još jedan šok za Muslimane na Palama. Svi su dobili otkaz u društvenim i privrednim djelatnostima. Još jedan korak prema čistom, primijenjenom fašizmu. Još ranije sam primjetio kako je iz samoposluge “nestao” poslovođa Ragib, pošten i čestit čovjek, i sve poslove preuzeo njegov kolega S., ali nisam na to obraćao pažnju. Mislio sam da je Ragib bolestan. Već u prvim danima rata, svi Muslimani su izbačeni iz policije i organa uprave. Sve se radilo tiho, “bez buke”. Ljudi koji su to na svojoj koži osjetili, nisu puno pričali, bojeći se nečeg još goreg.

Korak po korak, nova vlast na Palama sprovodi u život onu Hitlerovu ideju o supremaciji jedne nacije nad drugom, a arijevcima i

Židovima. Samo što je Hitleru za to trebalo par godina, a ovima par mjeseci.

Riječi su slabašne da ovo objasne, ostaje samo šutnja i patnja. Ne znam da li mi je kćerka uspjela da pobjegne iz ovog geta. Dug je put preko Romanije, Vlasenice, Zvornika i Srbije do mađarske granice.

11.00

Užas i užas.

U centru grada, u ulici Vase Miskina kod Tržnice, pale granate na ljude koji čekaju kruh.

Desetine mrtvih i na stotine ranjenih. Zločin od koga mozak staje. Tko su ljudi što sa brda granatiraju? Znaju li koga ubijaju, u ime kojih ciljeva ubijaju. To nisu ljudi, to su monstumi. Ne mogu da gledam na ekranu komade krvavog ljudskog mesa i urlike bola. Ne mogu da dišem, hodam, mislim, ne mogu da podnesem sebe kao dio ljudskog roda. Je li ovo vrh užasa, vrh Golgote? Ako ima još dalje, onda je bolje da više ne postojim. Ostaje mi samo nijema šutnja.

Na Srpskoj televiziji sa Pala, nekadašnja moja kolegica Rada Đokić kaže da su to namjerno uradili sami Muslimani, "zelene beretke", da bi šokirali svijet. Počinjem iz dna duše da mrzim svoju profesiju. To nisu novinari, to su profesionalne ubice.

Malo odahnuo kad mi se kćerka javila iz Zagreba. Sjenka masakra prekrila je sreću zbog njezinog spasa. Noć je. Ako se san spustio na moj mozak, bit ću bar malo spašen. Jedan daleki, mali prozor svijetli na Palama.

Umalo da zaboravim. Još jedan argument Rade Đokić da je sve bilo smišljeno: kako to da se ekipa TV Sarajevo našla brzo na mjestu masakra? A zna, vrlo dobro, da je nedavno jedan punkt TV Sarajevo formiran u bivšoj radio-stanici, stotinjak metara daleko, i da su mobilne ekipe stalno obilazile grad.

Pale, četvrtak, 28.5.1992.

Još pod utiskom masakra u ulici Vase Miskina. Jedva pišem. Svim Muslimanima isključeni telefoni, zabranjuje im se okupljanje na "javnim mjestima", čak i na mostu blizu moje kuće, na kojem sam proveo srećne dane djetinjstva.

35 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Muslimanima se (za sada) savjetuje da se u interesu njihove bezbjednosti isele sa Pala. Nitko ih ne tjera, ali... Gdje je sada "čuveni doktor" Koljević, koji ih je još prije samo mjesec i po dana ubjeđivao da im nitko ne smije ništa, da je njegova vlast

demokratska, što štiti prava svih građana? Gdje je sada mladi, nadobudni predsjednik općine R. Starčević, koji je odrastao na Palama, u društvu Muslimana, gdje je sada duhovni vođa Srba Dobrica Ćosić, koautor Memoranduma, koji je govorio o stvaranju Velike Srbije, ali bez represije i krvi?

To je početak stvaranja čiste, nacionalne teritorije sa neograničenom vlašću nacionalnih vođa.

Osjećam kako se oko mene steže obruč. Supruga me upozorava da sa svog stola maknem katolički molitvenik što mi je ostao od pokojne majke i knjigu koju upravo čitam, "Isus Krist" od Rudolfa Wienera.

Jučer uhapšen najbliži komšija F., danas drugi, H. "Ne slijedite me, i ja sam izgubljen" - pisalo je na zadnjem staklu nekog automobila što je kružio razrušenim Bejrutom. Noćas ne svijetli ni onaj mali prozor. Opet čujem onu potmulu jeku ispaljenih granata sa Trebevića. Kako da stavim glavu na jastuk?

Svijet šokiran zločinom u Sarajevu.

Pale, petak, 29.5.1992.

Valpurgijska noć u Sarajevu. Naredba generala Mladića je glasila: "Spržiti Sarajevo!". Grad gori, mrtvi se više ne broje. Odsjaj vatre u Sarajevu visoko na nebu. Neron našeg vremena mora odgovarati za zločine protiv čovječanstva. Još nije vrh Golgote. Na ovom putu ima još sve gorih stanica užasa.

Pale, subota, 30.5.1992.

Na granici sam totalnog očaja zbog ovog potmulog, isprekidanog zvuka što dolazi sa Trebevića.

Preko zelene ograde, Meho mi drhtavim glasom kaže: "Sravnit će Sarajevo sa zemljom." Bježim od mržnje, ali sa svakom ispaljenom granatom, ona se sve više uvlači u mene. Od sada pa do smrti, tim ubicama se mora suditi. Sa CD-a puštam glasno, da prigušim sve ostale zvukove, Johanna Sebastiana Bacha. Gledam kako golubovi jedu mrvice kruha na terasi i čujem daleki glas: "Mi smo kao golubovi."

Pale, nedjelja, 31.5.1992.

Sankcije UN protiv Srbije i Crne Gore.

Tužna, očajna nedjelja.

“Neka mrtvi pokopaju mrtve” - Andre Gide.

Pale, ponedjeljak, 1.6.1992.

Ne mogu da mislim, ne mogu da pišem, ne mogu da živim.

Pale, utorak, 2.6.1992.

36 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Kosim naraslu travu i djetelinu oko kuće i na kolicima je vučem preko ceste do naših starih prijatelja koji imaju dvije krave. Za uzvrat nam donose mlijeko i sir. Stari prijatelj kome dovlačim travu kaže da mu se “stomak prevrnuo” kad ih je vidio.

Na ulici nema nikoga. Muslimani se ne usuđuju izaći iz svojih kuća. Krišom, kad nikog nema, dolaze nam da sa našeg telefona nazovu svoje bližnje u Sarajevu, Žepču, Zenici. Dali su im naš broj, tako da supruga i ja često trčimo do njihovih kuća, da ih zovemo na nečiji telefonski poziv.

Izlazim u vrt da im ne smetam, ali uvijek čujem istu priču: “Svi smo dobro i zdravo, ne brinite ništa, nitko nas još ne maltretira, bit će bolje.” Kad završe razgovor, beskrajno dugo se zahvaljuju. Čovjek tek u patnji postaje kao mrav. Mina dolazi s kćerkom i malim sinom, da s nama priča. Malo me nervira jer neprekidno govori. Kad ode, stidim se, jer znam da to iz nje govori samo strah, goli strah za živote svoje djece. Ima još malo hrane u zalihama. Sve će pretrpjeti: i glad i strah, samo da joj djeca ostanu živa.

Srpski vođa Karadžić preko SRNE poziva svoje generale da obustave artiljerijsku paljbu po gradovima. Kakav cinizam. Saznajem da mi je bivši prijatelj sa Pala unaprijeđen u komandira čete što sa Trebevića granatira ljude – naše prijatelje u Sarajevu – s kojima je prije dvije godine u mojoj kući slavio Novu godinu. Čekam da mu jednom pogledam u oči. Razmišljam kada će doći da me hapsi.

Sićušna djevojka sa SA-3 (Treći kanal TV Sarajevo) jučer došla i nakon telefonskog razgovora sa svojim mladićem kaže da mora otići u grad, biti s njim i raditi za TV Sarajevo. Mislim koliko u tom malom, nježnom tijelu ima poštenja i hrabrosti, a koliko smeća i mraka u tim "velikim ljudima" što su svoje naoružano stado izveli na Trebević.

Psi svaki čas laju, jer sve više nepoznatih ljudi, uglavnom žena, mladih i starijih, prolazi cestom, u potrazi za "kućama za zamjenu". U sestrin stan uselila se žena, izbjeglica iz Vogošće. Ionako smo očekivali da se neko useli. Bolje žena s djecom nego naoružani i pijani "oslobodioci".

Pale, srijeda, 3.6.1992.

Još jedan šok. Kolega i dobar prijatelj K.J., sada jedan od glavnih urednika, javlja mi telefonom da će S.T., novinarka sa SA-3, ako dođe u Sarajevo, biti uhapšena. Kaže mi da je to zbog roditelja koji su na Vučjoj Luci, a u čijem je sarajevskom stanu pronađeno "nešto kompromitujuće". Ne mogu da vjerujem. Šta je skrivila ova djevojka, ne mogu nju odbaciti i osuditi zbog roditelja; ta, odbila je da radi za SRNU; šta bi još trebala uraditi da bi bila čista? "Zašto je pobjegla iz grada?"

kaže odsječno urednik.

Još jedan šok. Pored naše kuće, u društvu naoružanog vojnika, prolazi jedan poznanik sa Televizije, M.J., koji me stalno osuđivao i prijetio što sam još prije šest ili sedam godina na Kosovu snimio dokumentarnu emisiju o izoliranju Albanaca. Nikada mi to nije zaboravio. Sada je došao na Pale. Šta će uraditi? Sada može sve. Kada me uhvati očaj, nastavljam da pravim visoku drvenu ogradu svoje kuće. Više nije samo estetika u pitanju.

Pale, četvrtak, 4.6.1992.

Ležim u sobi i osluškujem kako monstrum rata diše oko mene.

Pale, petak, 5.6.1992.

37 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Noć bez sna. Oko pola noći počinje rafalna pucnjava na kuće Muslimana. Sve su to naše komšije i prijatelji. U životu mnogo štošta nismo imali, ali smo prijatelja uvijek imali puno. Kćerka mi je pričala da pucnjava u Sarajevu ne izaziva veliki strah, jer znaju da su oni gore, na brdima. Ovdje, na Palama, ona se uvlači u kosti, prodire u mozak, tako je blizu da se rukom može dohvatiti.

Nitko ne zna šta se dešava u mraku, nitko ne smije izaći na ulicu, svi smo satjerani u naše mračne sobe, u kojima odbrojavamo časove do svitanja zore. Noć je ovdje kao grotlo ponovo probuđenog vulkana. Čovjek je potpuno sam, prepušten na milost i nemilost barbarima. Ujutro gledam uplašena i izgubljena lica komšija Muslimana, koji tumaraju po baštama oko kuća, ne usuđujući se izaći na ulicu. Za ovdašnje vlasti, Pale su slobodna teritorija, na kojoj vladaju demokracija, sloboda i blagostanje.

Na televiziji gledam snimke jednog od odlučujućih dana u Sarajevu – iseljenje velike kasarne “Maršal Tito”. Davno, kada je građena, bila je na periferiji Sarajeva, sada je u njegovom samom centru. Dijeli stari od novog dijela grada. Ako je Srbi osvoje, onda cijepaju grad na dva dijela i sigurno zauzimaju novi dio sve do Ilidže. Saznajem da su noćas Srbi mještani izrešetali kuću Beke, muškog frizera iz Gornje čaršije. Taj mladi čovjek, moj prijatelj, nikada nikome nije ništa uradio. Iseljenje kasarne ide “po planu”. Vojska je teška srca napušta. Gledam komičnu scenu na TV ekranu, kada sarajevski teritorijalci guraju automobil jednog oficira JA – muzičara. “Sada je na redu deratizacija Trebevića”, kaže u kameru jedan raspoloženi teritorijalac.

Poslije podne prekinute sve telefonske veze s Hrvatskom i Slovenijom. Borim se protiv panike i očaja, jer mi je to jedini “izlaz u svijet”. TV slika je jako loša otkada je bombardovan Hum. Ali zato možemo birati između tri srpska programa, koji savršenu sliku zahvaljuju otetim refejima.

Dolazi nam u posjetu supruga M.R., koji sada sa Trebevića puca na Sarajevo. U crnini je. Umrta joj je majka u Vojkovićima, kod Ilidže. Provela je veći dio života u Sarajevu, tamo do rata radila, i ni jednog časa, ni jednom riječju, ne iskazuje žalost za tim gradom i ljudima u njemu. Kaže: “Sve je to kriv sistem, sve je režirano u Vatikanu, ljudi nisu krivi”. Supruga se suzdržava i samo kaže: “Nema tog sistema

koji bi me natjerao da bilo koga ubijem. Umrijet ću, a neću shvatiti svu ovu mržnju”. Pita nas za djecu, mi po običaju lažemo da su u Engleskoj. “Pametno, vrlo pametno”, ponavlja ona. Pitam se da li bi joj bilo imalo žao kad bi znala da su bili, i da je sin još u gradu.

“Zaboravite Sarajevo. To je mrtav grad. On više ne postoji. Tamo nema više života”, po tko zna koji put ponavlja, i pita moju suprugu je li istina da u gradu umiru od gladi. Ona ne može da odoli i odgovara da se osvjedočila da su Sarajlije zapravo samo na velikoj makrobiotičkoj dijeti i pročišćavanju organizma kurom gladovanja, što ih je samo ojačalo; da iz ljudi izbija jedan nevjerojatni optimizam. Priča kako joj je suprug rekao: “Samo da ruke ne okrvavim”! Kao da ispaljivanje granata na Sarajevo ne znači imati krvave ruke. Kako ljudi bježe od istine.

Kako smo nekada bili bliski i kako smo sada daleki. Povraća mi se na dane provedene s njim. Sve je bila prevara i laž. Šta bi na sve rekao naš zajednički prijatelj Ešef (Keša), koji je srećan, jer je još u januaru otišao na rad u Libiju? Na Pale se spušta noć. Žena bivšeg prijatelja odlazi u svoj svijet, mi ostajemo sami i sa strepnjom čekamo noćne rafale.

Pale, subota, 6.6.1992.

Noć, 2.00.

38 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Kako spustiti glavu na jastuk kad kroz njega čujem šta se događa u Sarajevu? Nemam cigareta ni alkohola, da se bar malo smirim. Imam samo ovaj zvuk što prodire u mene. Kad svane zora, saznajem od komšija da su jučer u Žepi, kod Rogatice, srpski vojnici, uglavnom mještani Pala, upali u zasjedu “beretki”. Na desetine mrtvih i još više ranjenih. Među njima je i sin moje nekadašnje učiteljice, kojeg su prisilno mobilizirali. Mladić je volio muziku, a mrzio vojsku. Dao je život “za veliku otadžbinsku stvar”. Bože, kakav užas.

Pale su oblijepljene smrtovnicama na kojima piše “poginuo od dušmanske muslimanske ruke”.

Mladić što je poginuo na Žepi imao je na Palama toliko prijatelja Muslimana. Sada ih je zahvatila panika i strah, pa neki Muslimani

zaobilaznim putevima bježe rodbini u Podvitez – selo pored Pala.

Noćas se sprema odmazda, osveta prema Muslimanima. Pustit će naoružane četnike, kao pse s lanca, da pobiju uplašene ljude. Strah se može prosto rukom opipati i svim čulima osjetiti. Mina dolazi sva usplahirena i pita može li s djecom noćas spavati kod nas. To isto pita i Meho. Vrata naše kuće za njih su uvijek otvorena, ali pitam se kako ih ja mogu zaštititi? Mina mi naveče, kada je došla s kćerkom i sinom, govori: “Tko nije sa njima, protiv njih je, pa mi ni vi niste neka sigurnost, ali ipak je bolje s vama, nego sami, u našoj kući”. Nadaju se da im se stariji sin uspio preko nekih livada probiti do Podviteza; suprug će spavati kod nekog prijatelja, Srbina. “Ako smo razdvojeni, možda će netko i da preživi”, kaže. Dovedli su i malog psa, ljubimca njihove kćerke.

Kako će biti duga i strašna ova noć? Vjerujem, nadam se i kao utopljenik hvatam za slamku, da neće biti ništa, ali ljudi u kostima osjećaju da može biti SVE. Kroz prozor gledam naoružane vojnike, kako po dvojica hodaju Gornjom čaršijom “da bi zaštitili Muslimane od srpskih vojnika koji su van kontrole”. Odlazim do majčine kuće i pored kipa Majke Božje stavljam novac za spas svih nas. Potpuno sam svjestan da smo, ako počne pokolj, i mi gotovi.

Besana noć. Osluškiivanje svih zvukova, čula napeta do bola. Mina s dvoje djece spava. Spava li?

Čitavo veče je samo pričala, da razbije strah, ali strah je kao voda, prodire u sve šupljine i osvaja nove prostore.

Pale, nedjelja, 7.6.1992.

Jutro dočekujem budan, s užasnim bolom u glavi i očima. Teturam po kući, srećan što psi nisu zalajali na nečije korake po šljunkovitom prilazu kući. Ništa nije bilo, sve je dobro, govorim sam sebi dok virim kroz zavjese na prozorima. Supruga je oduvijek mrzila zavjese, i tek ih je prije petnaestak dana postavila. Ujutro nam je neobično dok ne otvorimo škure. I supruga i ja volimo puno svjetla u kući i što manje mraka. “Sarajevo sve više liči na Vukovar”, kaže novinar u vijestima u 6.00. Mina i njezina djeca odlaze iz kuće pojedinačno, da ne bude sumnjivo. Doći će i noćas.

Odlazim na majčin grob svjestan da to postaje opasno po život. Na cesti pored groblja zastanu naoružana dvojica i dugo me posmatraju. Šta se mota po njihovim glavama? Mogu da me pozovu i kažu “pođi s nama”.

Kakav se ciklus zločina na ovom prokletom komadu zemljine kore stalno ponavlja? Iz prošlosti ljudi nisu izvukli nikakve pouke.

“Ne ubij, makar bio ubijen”, glasi jedna poruka iz Talmuda, a Romel, petnaest minuta prije no što će popiti cijankalij, kaže sinu: “Nemoj nikada biti vojnik.”

39 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Sunčano nedjeljno podne. Supruga mi na sto u bašti donosi mladunče psa što je tek progledalo i kaže: “Da te malo oraspoložim.”. Topovi iz pravca Sarajeva i dalje se čuju. Helikopteri neprekidno lete nad Palama. Kada će nestati goriva, pa da ta monstruoza ratna mašinerija stane i postane otpad starog željeza? Kada?

Meho hoda baštom, potpuno izgubljen. Napravio je neke drvene kapke za prozore u prizemlju, stalno zaključava vrata, dolazi mi u baštu i dugo priča sa mnom, tražeći odgovor na sudbonosno pitanje šta će biti s njima. Naoružani vojnici su mu već dolazili u kuću i raspitivali se za sina, koji je još prije par godina otišao u Ameriku na rad.

Pale, ponedjeljak, 8.6.1992.

Noćas čuo jaku detonaciju u blizini Pala. Drugačija je od prethodnih. Zatresla su se stakla i zidovi. Saznajem da su noćas pale prve granate u Derventu kod Pala. Ljudi sada samo o tome pričaju, šapuću. Hoće li sada Pale osjetiti sudbinu Sarajeva? Volio bih to, da ljudi bar malo osjete užas koji već mjesecima trese Sarajevo, pa makar prva granata pala na moju kuću.

Iz svoje bašte gledam preko Miljacke u veliku Imetovu kuću, u koju je nedavno uselio dr Šućur, ljekar iz bolnice na Koranu. Ne znajući za to, dvojica drugih srpskih rezervista jutros su provalili u nju, i sada se, s mašinkama u rukama, prepiru čija je! Jutros mi i komšija Fadil, koji je prije nekoliko mjeseci sagradio i otvorio kafanu-restoran “Stari most”, kaže da su svi Muslimani na Palama i okolnim selima dobili

naređenje da se isele. Ne mogu da to vjerujem. Govorim mu da su to samo glasine. Oči su mu crvene od nespavanja. Kafana mu je već dugo zatvorena. Donosi mi bocu konjaka i kaže: “Bolje popijte vi nego oni.”

Supruga prebire po porodičnim fotografijama i bira one koje će ponijeti. Instinktivno osjećamo da se čas odlaska približava. Danas je sahrana poginulih mladića sa Pala. Kako se bliži 15.00, čas sahrane, među Muslimanima raste panika. Jedan me pita: “Šta je ovo, hoćemo li svi biti pobijeni?! Kažem mu da to nije istina, da paljanski Muslimani nemaju veze s politikom, ali njemu iz očiju viri strah od bliske smrti ili progona. Šta ako se to ipak desi? Mozak mi više ne služi ničemu, samo me zavarava. Sada su važni samo animalni instinkti.

Podne je, nema struje. Javljaju mi s Televizije da su sarajevski teritorijalci krenuli “na sve ili ništa”. Osvojili su Mojmiilo, Dobrinja gori, približavaju se Vracama, Jevrejskom groblju. Ima na stotine mrtvih. Šta mi je sa sinom? Samo da sačuva život i zdrav razum. Možda je ovo kulminacija svega, možda, ali sumnjam, možda je ovo tek početak pravog rata.

Nakon prvih granata što su pale na Pale, ljudi obilaze betonske podrume kuća i misle kako će se zaštititi. Kad sam prije nekoliko godina gradio kuću s mnogo prozora i staklenih vrata, majstor Marko mi je rekao da se vidi da ja nisam dobro iskusio pravi rat. Njegova kuća liči na betonsku utvrdu. Izađem na cestu, a naoružani tip drekne: “Stani, dođi ‘vamo.” Pitam: “Je’l ja?” Jedan naoružani balavac me prepoznaje i kaže mu: “Ma, ne on.” Još malo pa će nam trebati propusnica za dvorište i ulicu. Susjed Miralem me kroz suze pita šta da radi, jer im je rečeno da se moraju iseliti, pošto im više ne mogu “garantovati život”.

Sahrana srpskih vojnika, koju emituje Televizija sa Pala, pretvara se u svojevrsni politički miting.

U prisustvu svih lidera, njihova mladost i smrt se iskorištava u svrhu “ostvarivanja istorijskih ciljeva srpskog naroda”. Siguran sam da to apsolutno nisu predstavnici srpskog naroda; možda jednog ekstremnog, militantnog dijela, ali šta to vrijedi kada su im i drugi, normalni Srbi šutke prišli. To su Staljinove i Hitlerove kreature i psihopate.

40 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

“Nakon sahrane, sjeli su u helikopter i odvezli se u Beograd”, kaže mi jedan poznanik. Hoće li ovaj narod ikada progledati i shvatiti da ih kao ovce vode u propast?

Naveče, pojedinačno, na spavanje dolazi Mina s djecom. Donose nešto kafe i hrane.

Petnaestogodišnja kćerka i dalje tvrdi da je to “bezrazložna panika”. I naša kuma M. kaže da joj je puna kuća “gostiju”.

23.00

Prestala grmljavina topova iz pravca Sarajeva – šta to znači?

Još jedna noć bez struje. Ležim u krevetu i mislim na dane provedene u Sarajevu, prijatelje i ljubavi, jednu daleku šumu i livadu, gdje sam ležao na travi. Nekako osjećam da moj život nije postao samo prošlost, da postoji i budućnost. Ovi vampiri nemaju ni jedno ni drugo. Zato razaraju i ubijaju. Neće dugo. Kazna se mora platiti.

Pale, utorak, 9.6.1992.

1.00, 2.00, 3.00, 4.00, 5.00. Zora sviće. Tišina. Najavljuje li mir ili još veći užas. Kroz poluotvorene škure gledam vojnike kako hodaju cestom. Kasnije saznajem da su raspoređeni po okolnim livadama i šumama. Blokiral su svaki izlaz iz ovog dijela Pala u kome žive Muslimani, poneki Srbin i nas dvoje, koji nismo ništa, obična ljudska bića, kojima je nacija najsporednija stvar na svijetu.

Istina je, strašna istina od koje zastaje dah. Prave se spiskovi Muslimana koji moraju napustiti domove, imanja, stočno blago i u konvoju otići put Sarajeva, Olova, Kladnja. Sam Lucifer ne bi smislio težu kaznu za ove ljude. Očaj, jad i bijeda. Nova vlast pokazuje svoje pravo lice, sasvim i bez uvijanja.

Saznajem da je američka Šesta flota stavljena u stanje pripravnosti. Ljudi govore da su i Pale na spisku mogućih ciljeva. Talijanski novinari, koji su mi nosili novac da imam od čega živjeti na Palama, zaustavljeni su u Zvorniku od strane četnika, koji su im zaprijetili da će im staviti bombu u auto ako pođu dalje. Imali su uredne potvrde od filijale SDS u Beogradu.

Nema struje i pečem hljeb u starom majčinom šporetu. Uvijek mi je govorila da ga ne bacim, jer mi može ustrebat. Zahvaljujem Bogu što nakon dva preživjela rata nije dočekala i ovaj, treći, gori i prljaviji od svih ranijih. Naučio sam kako se pravi hljeb kad nema kvasca.

Nebo se razvedrilo, gromovi su prestali, ali sada opet čujem topove. Poslije podne dolazi S.T., novinarka SA-3, i prenosim joj poruku s Televizije. Mirno je prima i kaže da joj je važno da njezin mladić u Sarajevu zna da nije istina ono što se priča za njene roditelje. Mora to raščistiti i sprati ljagu sa sebe.

Mehina žena Đulzida više ne smije izići iz kuće. Ona je hrabra žena, ali kaže mojoj supruzi: “Ne da mi Meho, otkada sam mu kazala da su mi vojnici prijetili iz auta, pokazujući na moje dimije. A njih, da Vam pravo kažem, nosim iz praznovjerja, još davno sam sanjala san u kojem mi je rečeno da će se zlo desiti mome sinu ako ih skinem.”

Pale, srijeda, 10.6.1992.

Ležim u bašti, na drvenoj klupi, dok na mene pada kiša. Sjećam se pjesme “Kišne kapi padaju na moje čelo”. Ne mogu da se pomaknem. Osjećam kako kuga pustoši ovu jadnu zemlju, po kojoj padaju granate i kišne kapi. Donose smrt i život. Na Palama sve više žena u crnini i smrtovnica **41** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

na električnim stubovima. Sve telefonske veze sa Sarajevom u prekidu. Ne znam šta mi je sa sinom i prijateljima.

Čim se spusti večer na Palama, osim vojske i pravih Srba nitko više ne smije izaći na ulicu. Kao krtica u svojoj rupi, pokušavam dešifrirati intenzitet kuge oko mene.

U Sarajevo stigla prethodnica UNPROFOR za deblokadu aerodroma. Napadnuti u Lukavici i jedan oficir je ranjen. Je li to početak spasa za Sarajlije? Mina sa djecom više ne spava kod nas.

Kaže da se malo smirila.

Pale, četvrtak, 11.6.1992.

“Dabogda vam na grobu igrali” - kaže u svom komentaru novinar M.P., koji je prvo bio totalno srpski nastrojen, a onda se, ne znam kako, od njih odvojio i od prvih dana rata pridružio našim ljudima sa TV Sarajevo. Šta li se to u njemu događalo, pa je promijenio stranu? Jutros je na kapiji paljanske pilane osvanuo natpis: “Zabranjen ulaz svim NESRBIMA.” Još jedan korak prema čistom fašizmu.

Podne. Ispred kuće se zaustavlja kombi i iz njega izlazi osam do zuba naoružanih vojnika. Bio sam u dvorištu i cijepao drva. Grubo, zapovjednički, traže da im otvorim vrata majčine kuće, da izvrše pretres. Bez naloga, bez obrazloženja. Prste drže na okidačima mašinki. Na drugom spratu živi Milanka sa dvoje djece, izbjeglica iz

Vogošće. Penjem se uskim, betonskim stubištem. Oni se raspoređuju ispred kuće, u prizemlju i na stubištu. Molim ih da ne preplaše ovu ženu i malu djecu. Njihov vođa me na ulaznim vratima odgurnu i upade u stan. Žena se trese od straha, djevojčica plače. Pitaju je tko je, šta je. Pregledavaju sobe, prevrću po namještaju, madracima, peći, dimnjaku, posvuda. Ponašaju se kao gospodari neba i zemlje, života i smrti.

“Sada donji stan!” rekao je zapovjednik. “Dolje nema nikoga, to je stan moje pokojne majke”, govorim, silazeći niz stubište. - Na sreću, majka mi nije živa - ponovo mislim, gledajući kako svojim prljavim rukama prevrću po njenim stvarima. Ne bi ovo preživjela. Ušli su u sobu, gde u okviru od rezbarenog drveta stoji kip Majke Božje, što ga je moja majka još 1935. godine donijela iz Lourdesa.

Ispituju me o nacionalnosti i vjeri mojih roditelja. Odgovaram. “Šta ti je radio otac?” “Do 1940.

godine držao je hotel na Jahorini, a onda se 1963. godine objesio, kada su mu konfiskovali zemlju na Palama.” Gledao me kao šugavog psa, a onda počeo da prebira po novčanicama što su stajale uz kip (poklon za crkvu). Prepoznao sam najmlađeg među njima. Nije imao ni dvadeset godina i sjećam se da me prije uvijek ljubazno pozdravljao. Sada je šutke gledao u pod, s automatom spuštenim niz nogu. Pretresli su još prizemlje i garažu. Izašli smo u dvorište. Vidio sam kako se zavjese na obližnjim prozorima pomjeraju.

“Molim vas, o čemu se radi? upitao sam. “Dobili smo dojavu da se u ovoj kući kriju Muslimani s oružjem”, rekao je zapovjednik. “Oni ovdje dolaze, ali na kafu”. “S krvnicima se ne pije kafa”, viknu jedan od njih. Otišli su.

Kuma M. je donijela mlijeko i rekla da se umalo nije srušila u nesvijest kada je vidjela naoružane ljude oko naše kuće. Šok još uvijek traje. Od njega se teško oporavljam. Je li ovaj pretres uvertira u nešto gore? Moram upozoriti Minu da se čuva.

Danas je Kurban bajram. Sarajevo se i dalje bombarduje. Minina kćerka dolazi i plače jer moraju poći u Sarajevo. Ponavlja: “Kao Židovi! Jesam li ja kriva što sam Muslimanka?” Plače i što mora ostaviti svog psa ljubimca. S njom plače i moja supruga. Odlazim u sobu da to ne gledam.

42 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Srbija počinje da se tresе. Dnevnik TV Beograd neodoljivo podsjeća na rumunjske dnevnikе uoči pada Ceausescua. Stiže na hiljade telegrama podrške “balkanskom krvniku”, kako je Miloševića nazvao jedan američki list.

Srbi nisu zaslužili da ih jedan bankar i jedan psihijatar vode putem zločina i propasti.

Kakva će biti ova noć? Kiša pada. Ni jedan prozor na okolnim kućama ne svijetli. Zbog sulude ideje o etnički čistim teritorijama, sutra jedan broj Muslimana mora napustiti Pale.

Pale, petak, 12.6.1992.

Jutro kada mi je prije tri godine umrla majka. Po njenoj želji, sahranio sam je na katoličkom groblju, u njihovu porodičnu grobnicu. Otac je sahranjen na pravoslavnom. Tada sam u sebi govorio: “Ovdje, pored nje, neka sahrane i mene”. Zahvaljujem Bogu što nije dočekala ovaj užasni dan, kada njene komšije Muslimani, s kojima je cio život dijelila dobro i zlo, plaču kao mala djeca što moraju napustiti svoje domove, zemlju, krave i ovce i sa zavežljajem u ruci poći u izbjeglički pakao. Stoje na ulici, blizu naše kuće, i poput posjećenog drveća čekaju da ih autobusima pokupe za transport. Fašizam ima najstrašniju osobinu da ljude čupa iz korijena i pretvara ih u brojke, koje ne znače ništa.

Minina kćerka, sa psom u naručju, na brzinu dolazi da kratko kaže kako oni ipak ostaju ovdje.

Oči joj blistaju od sreće. Stari Meho me zagrlio i kroz plač kaže: “Neka me zakolju, ali ja nikamo ne idem.” Jedno sam siguran: zlo koje nova srpska vlast na Palama čini ovim ljudima vratit će im se kad-tad.

Vršnjak i prijatelj mog sina, S. (18 godina), na Trebeviću izgubio nogu, za drugu se ljekari bore da je spasu. Užas. Supruga cio dan plače. Da li generali srpske vojske znaju, da li im je uopće važno što jedan prisilno mobilisani mladić na Trebeviću, ispaljujući granate na svog druga u gradu, postaje bogalj? Kakvu kaznu smisliti za te monstrume? Apsolutno im se mora suditi za ratne zločine prema svom i drugim narodima. Kolona autobusa s Muslimanima vratila se

na Pale. Nisu mogli proći do Sarajeva, jer jedan četnik, "koji se sa svojom vojskom odmetnuo od legalne vlasti", prijeti da će ih, gore u brdima, sve pobiti. Na autobusnoj stanici gomila žena i djece s torbama i zavežljajima bježi u Srbiju. Gornjom čaršijom tumaraju srpske izbjeglice, raspitujući se koje su kuće muslimanske. Neki od njih izgledaju zaista tragično, ali je nemalo onih kojima lopovluk doslovce viri iz očiju.

Pale, subota, 13.6.1992.

Palim svijeću na majčinu grobu. U dvorištu obližnje kuće, žene u crnini postavljaju stolove. Tu živi naš poznanik R.J., majstor koji je radio grobnicu. Prije sedam dana izgubio je sina jedinca na Žepi. Neki ljudi kažu da je to Božja kazna za oca koji je čuvao obližnje vikendice da u njih ne provale Srbi izbjeglice, a i sam je iz njih krišom iznosio hranu i stvari. Izgledao je kao pošten čovjek, i možda ova priča nije istinita. Istina je samo da više nema sina.

Čuveni lider i psihijatar drži konferenciju za štampu u Beogradu, i najavljuje prekid vatre na grad od ponedjeljka. On nije obični lažov, on je ontološki lažov, od laži je sazdano njegovo biće. Na radiju slušam vijest da "Sarajevo zaudara na paljevinu i fekalije. Prijeti masovna zaraza".

Malo mi je lakše. Javljaju mi da su mi vidjeli sina. "Šutljiv je kao i ti, ali dobro izgleda". Uzdah se u obećanje B.K. iz Jevrejske opštine da će ga u prvoj grupi avionom izvući iz grada. Danas je **43** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

praznik u kući. Nakon dva mjeseca konačno sam okusio komadić pečenog mesa. Jučer mi je prijatelj sa Pala, koji se nije izmijenio, posudio 100 njemačkih maraka. Možemo živjeti još mjesec dana.

Veče se spušta na Pale. Sa Trebevića dopire tutnjava topova i višecijevnih bacača. Pun crven mjesec diže se na horizontu. Psihijatar i njegovi vampiri nastavljaju i vode kolo smrti. Pripada im "čast" da su u historiji čovječanstva stvorili najveći konclogor - Sarajevo. Uvjeren sam da će ljudi Sarajeva izdržati sve njihove pokuse. Ako ikada dođe do suđenja ovim ratnim zločincima, bit ću svjedok sa Pala, ovog "srca tame".

Još jedna noć bez struje. Ležim u krevetu i mislim na dane provedene u Sarajevu, prijatelje i ljubavi, jednu daleku šumu i livadu, gdje sam ležao na travi. Nekako osjećam da moj život nije postao samo prošlost, da postoji i budućnost. Ovi vampiri nemaju ni jedno ni drugo. Zato razaraju i ubijaju. Neće dugo. Kazna se mora platiti.

Pale, nedjelja, 14.6.1992.

Prošla su dva sata nakon ponoći. Kiša pada. Ona je spas za Sarajevo: da očisti kanalizaciju, da spere prljavštinu i krv sa ulica. Sa lica i ruku ubica s Trebevića nikad je neće moći sprati. Telefoni ponovo rade. Poznanica sa Televizije mi kaže da od ponedjeljka počinje deblokada aerodroma.

Je li to početak spasa ili još jedna prevara? Da li je ontološki lažov odlučio da prevari i samog sebe i ispuni uslove dogovora?

Hladno je. Upalio sam vatru u kaminu i mislim na one nesretnike iz grada što lože parket da bi se ugrijali ili skuhalo jelo. Za nepuna dva mjeseca rata vraćeni su stotine godina unazad, u vrijeme pećinskih ljudi.

Treću noć nema struje. Vani se čuje samo lavež napuštenih pasa, koji sada lutaju, uzaludno tražeći svoje gazde, i poneki pucanj ili rafal. Da li se to divlje strasti ubica stišavaju ili je to zatišje pred provalu još žešćih? Jučer mi priča S. kako je gledala utovarivanje ljudi, zarobljenika, u kamione ispred centralnog zatvora na Palama. Jedna žena, do tada mirna domaćica, urla: "Zakoljite tu gamad, zašto ih štedite!". Možda su žene gore od muškaraca.

Jutros me zove kolegica iz redakcije, M.J., ranije veliki trezvenjak i moralni čistunac, i kaže mi da je kod komšije našla šest boca lozovače, pa da svaki dan, dok čami u društvu bolesne majke u svom stanu na Grbavici, ispija po jednu. Čestitam joj da je napokon postala pravo ljudsko biće sa svim manama i vrlinama. Ne mogu da slušam vijesti na TV i radiju, pa ne znam šta se dešava "u svijetu", da li je odlučio da nas spasi ili ravnodušno prepusti smrti u ovom zatvoru. Muslimani su izgubili svaku nadu za ostanak na Palama; sada samo spašavaju "živu glavu".

Pale, ponedjeljak, 15.6.1992.

U Beogradu počeo generalni štrajk studenata koji traže smjenu Slobodana Miloševića. U

Sarajevu francuski stručnjaci pregledavaju pistu aerodroma. Javljaju mi da su sarajevske "Večernje novine" danas pod naslovom "Granate padaju na Pale" objavile i vijest o tome kako me zbog odbijanja da radim za "naci-fašističku televiziju Srpske republike BiH ovdje maltretiraju i proganjaju". Sada očekujem da dođu po mene i na silu me izvedu pred ekran da "demantujem te laži". Nizašto na svijetu ne idem na njihovu televiziju. Prvi dan potpisanog primirja u Sarajevu **44** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

se "uglavnom poštuje, iako ima još snajperista i granata". Glumac i poznanik Nermin Tulić ispred kafane "Sirano" od eksplozije granate izgubio obje noge. Život van opasnosti.

Postoji nada da bi prvi avion za evakuaciju djece iz Sarajeva mogao poletjeti za pet-šest dana.

Supruga dijeli salatu, koju je cijelo vrijeme uzgajala za prijatelje u gradu, prijateljima na Palama.

Bašta nam nikad nije bila ljepša i rodnija. Šta donosi ova noć? Lažnu nadu ili istinsku propast?

Pale, utorak, 16.6.1992.

Kakvo olakšanje i sreća. Nakon dugo vremena čuo se sa sinom. Čim proradi aerodrom, ide daleko od ove klanice, hiljadu milja od ovog mraka. Kćerka u Rijeci čeka dokumenta za put u Englesku. Kako nas je ovaj rat razbio u djeliće koji će se teško opet skupiti u cjelinu. Gledam kako ispred velike Imetove kuće stoji cisterna i iz njegovih rezervoara punih nafte, koju je još ranije kupio za svoje potrebe, radnici Komunalnog preduzeća pretaču i pljačkaju gorivo. Jučer su provalili u obližnju radionicu - servis za popravak motornih pila, vlasništvo Nezira, taksiste iz Sarajeva, i odnijeli sve veoma skupe mašine. Otimanje automobila od Muslimana postao je "nacionalni sport" među naoružanim Srbima. Ljudi to gledaju kao nešto sasvim normalno, u stvari, znaju šta je to, ali nitko ne smije da kaže. Reši, vlasniku malog dućana, u kojem je prodavao cigarete i voće, naređeno je da ga zatvori. Pored njega je srpski dućan, koji i

dalje normalno radi. Samo što je izbor robe bijedan. Rešo se već sprema da ostavi sve i krene u konvoju put Sarajeva.

Pale, srijeda, 17.6.1992.

Dan kao san. S pola kilograma mljevenog mesa, japraka (divlje loze) iz naše bašte, goveđom kosti, malo sira, domaćeg hljeba i puno salate, napravili smo ručak za osam starih prijatelja.

Došle su i dvije sestre sa Vučje Luke. Gledam nas za stolom i vidim sve same gubitnike, razorene ljude bez svojih najbližih. I pored minimalne hrane, nitko nije ostao gladan, bili smo srećni što se ponovo osjećamo kao ljudska stvorenja u svijetu koji priznaje postojanje samo nacionalnih bića.

Dugo ne mogu da zaspim od sreće i neke nove nade što se uselila u našu kuću.

Pale, četvrtak, 18.6.1992.

Sreća nas i dalje prati. Ostao sam bez daha kada mi je danas poslije podne na vrata zakucao poznanik iz Koprca, Đ.M., s nekim talijanskim novinarom. Probili su se do Pala preko Zvornika i donijeli mi od prijatelja iz Slovenije 500 njemačkih maraka. Pravo bogatstvo za naše prilike.

Nudim im da spavaju kod nas, a oni kažu da su ih već smjestili u jedan pansion na Palama.

Zahvaljujem Bugu i prijateljima iz Koprca na parama i malo se sada plašim ovih ljudi, jer ako ih direktor Srpske televizije na Palama srdačno prima, onda ne znam šta da o njima mislim. Bože, šta se ovo jučer i danas događa? Nakon šest dana mraka došla je i struja, svjetlo, luč. Kakva sreća.

Pale, petak, 19.6.1992.

45 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Ovdje je budale najlakše prepoznati po tome što vjeruju u još jedno potpisano primirje. Noćas, danas, traje bespoštedno bombardovanje Sarajeva. U gradu ulične borbe. Kod Higijenskog zavoda (blizu stana

gdje je sada moj sin), dvije osobe poginule od granate. Danas je potpisan ugovor o kontroli teškog naoružanja oko aerodroma i početak operacije njegovog deblokiranja.

Još jedna prevara ili ipak tračak nade za izgladnjele ljude? Na Palama kamionima odvoze robu opljačkanu iz prodavnica koje su držali Muslimani. "Dušmanima treba sve uzeti." Vjesti: U

Dobrinji i Nedžarićima, gdje smo nekada i mi živjeli, četnici poklali petnaestak ljudi. Ne mogu da vjerujem u to, ali sada je sve moguće. Zločin je postao naša svakodnevnica.

Pale, subota, 20.6.1992.

Noćas opet ne spavam. Topovi ne prestaju da bljuju smrtonosni tovar na grad. Kao da žele prije stupanja na snagu današnjeg primirja u 11.00 da unište i pobiju što više. Ležim u bašti i gledam zelene jagode kako dobivaju crvenkastu boju i sa suzama u očima sjećam se jedne livade, na kojoj sam ih prošle godine jeo. Hoću li ikada više ići tamo? Uskoro ću imati pedeset godina. Kažu da je to za muškarca najkritičniji period. Osjećam da sve ovo što smo godinama stvarali mogu da napustim i počnem iz početka. Moram!

16.00

Vijesti. Šok: Sve aktivnosti oko deblokade aerodroma se prekidaju 48 sati dok ne prestanu ratni sukobi. Saznajem da se vrši naturalna zamjena zarobljenika: jedna žena vrijedi 40 metaka, a muškarac mašinku ili mitraljez. Vijest da se bombarduje Trebinje. Kada sam u januaru 1992. bio u porušenom Dubrovniku, rekli su mi: "Trebinje će platiti, od sada pa do vječnosti!". Sada Srbi pozivaju svijet da osudi "ovo bezumno ubijanje civila". Predsjedništvo BiH proglasilo opću mobilizaciju i uvođenje radne obaveze za sve. Šta to znači za mog sina, koji je upravo napunio 18 godina? U vrijeme izbora, kada su svi ovi političari došli na vlast, nije ni imao glasačko pravo.

Noćas Mozart mora da bude glasnjiji od poznatih brdskih zvukova.

Pale, nedjelja, 21.6.1992.

Sunčana, topla, rascvjetala, prokleta, tužna nedjelja na Palama. Zvone zvona pravoslavne crkve.

Još jedan mladi život je prestao da postoji. Lideri trebaju što više mladog, snažnog mesa da bi ostvarili svoje patološke ciljeve. Jedna žena, majka blizanaca koji su istog dana poginuli na Žepi, uzela je dva pištolja i pošla da traži Karadžića, da ga ubije. No, doktora dobro čuvaju.

Prodavačica iz obližnjeg marketa, najbliži rod poginulih blizanaca, u crnini sjedi za pultom i samo šuti. U tu su prodavnicu nekad najčešće dolazili Muslimani, kupovali i pričali sitne čaršijske zgode. Sada ih više nema. Sa spakovanim torbama čekaju na poziv za konvoj. Potpuno se izgubio trag jednom od naših najboljih prijatelja, J.O., koji se u Hrasnom (drže ga sarajevski teritorijalci) kao Srbin osjećao ugrožen, pa je pobjegao u napušteni stan prijatelja na Grbavici, koju drže Srbi. Po jednoj verziji, odveden je na prisilni rad u Lukavicu, po drugoj, Srbi su mu dali oružje i gurnuli ga u "prve redove", a po trećoj, već je mrtav. Supruga mu je već u Beogradu i strah me da joj bilo što javim. Naši zajednički prijatelji koji su se uselili u njegov stan u Hrasnom, kažu nam da mu, dok je tamo bio, niko ništa nije uradio. Čudno. Zašto se osjećao ugrožen, zašto je prešao na Grbavicu koju drže ljudi njegove nacije? Možda je tu i odgovor na sva pitanja.

**46 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine
Pale, ponedjeljak, 22.6.1992.**

Užas. Ne mogu da mislim od bola. U Titovoj ulici, kod Narodne banke, pala granata i ubila devetoro ljudi, a šezdeset ranila. Tumaram kao slijepac po kući i vrtu, dok mi mozgom kolaju slike krvavih tjelesa. Dolazi komšija Meho i, krijući se da ga niko ne vidi, telefonira kćerki u Sarajevo. "Sve je dobro, ništa ne brini." Gledam ga i vidim potpuno drugog čovjeka. Sada je to starac kome glas i ruke drhte, čije su oči izgubile sjaj, a riječi nepovezano teku iz njega.

Ponoć. Vjesti. Nije devet već 19 mrtvih, nije 60, već 100 ranjenih. Danas je najduži dan u godini i najkraća noć.

Četiri stotine srpskih porodica po naređenju njihovih vođa napustilo je Zenicu i došlo na Pale: isto toliko muslimanskih porodica mora još danas, sutra napustiti sve što su godinama stjecali.

Kao da su ljudi saksije za cvijeće. Čak i kad cvijeće premještamo s jednog na drugi kraj prostorije, pazimo da ne uvene, da ima dovoljno svjetla za život. Koji monstruozi mozak sve ovo smišlja i sprovodi u djelo? Znam. Mozak ratnih zločinaca, kojima se mora suditi, kad-tad.

Pale, utorak, 23.6.1992.

Ne mogu da zaspem od slika užasa iz Titove ulice i izvještaja novinarke Rade Đokić, bivše kolegice sa Televizije. Sada za TV Beograd kaže kako su "Zelene beretke namjerno postavile nagaznu minu da ljudi stradaju i izazovu reakciju svjetske javnosti". Uopće više ne znam gdje je dno novinarske laži i perverzije! Mislim da su neki, skoro svi, novinari najgori ljudski soj, isplivao na površinu ovog zločinačkog rata. Naše bivše naselje Nedžarići, u kojem smo proveli osam godina, osvojeno i razoreno od strane četnika. Stotinjak žena i djece, u dugoj koloni, prešlo most na Miljacki i sada spava u salama Skupštine BiH. Klatim se između očaja s desne i očaja s lijeve strane. Drže me pod ruku i ne ispuštaju ni na trenutak. Supruga zove mnogobrojne prijatelje u Sarajevu. Sve je više telefona na kojima se nitko ne javlja.

Pale, srijeda, 24. 6.1992.

Danas mi je pedeseti rođendan. Prošle su kao djetinjstvo, kao san. Nekad sam razmišljao, bio blizu samoubistva zbog metafizičkog besmisla svega, pa i mog opstojanja. Sada mislim kako da preživim – ovaj smisao.

Sinoć kasno lavež pasa u kući najavljuje nezvane goste. To je režiser Srpske televizije, Miodrag Tarana koji zna da nemamo kud, da može doći u svako doba dana i noći kao u svoju kuću, jer ovo je sada i njihova teritorija i njihova vlast. Pijan je. S njim je i montažer G., za koga tek sada otkrivam da je napustio svoje kolege na TV Sarajevo i prešao na Pale. Naoružani su pištoljima i bombama. Na stolu se igraju njima. Režiser se čudi kako me već nisu odveli. Osuđuje me ponovo, i ne može da shvati moje razloge zašto neću da radim za SRNU. Istovremeno iz njega provaljuje bijes na neke “srpske novinare” što su ostali u Sarajevu. “Jednim metkom ću ih ubiti”, govori mi. Kažem mu da su mnoge njegove kolege što su došle na Pale to uradile iz čisto koristoljubivih razloga. Da se na brzinu obogate i domognu vlasti. Pali se na ove riječi i s gađenjem govori o srpskim vojnicima koji “na Trgu Pere Kosorića ginu samo zato što su im ruke pune opljačkane robe”. S omalovažavanjem govori o svojim kolegama na Palama, koji su se ranije ulagivali komunističkim vođama, a sada srpskim. Bio je talentiran režiser na TV Sarajevu, **47** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

a sada je srcem i dušom prišao obnovi srpskog carstva. Čudna kombinacija zanesenjaka i opasnog, mračnog tipa, koji će lako ubiti čovjeka. “Poštujem ustaše jer su profesionalniji od četnika, koji nisu ni sjenka nekadašnjih, pravih četnika.”

Sledile su me njihove riječi da je na Grbavici ubijen poznati TV autor i producent S.S., kod kojeg se odnedavno skrivao naš prijatelj iz Hrasnog, J.O. Miodrag Tarana govori nevjerovatnu stvar da je sada čak i njemu žao “Turaka”, toliko su ih Srbi pobili i protjerali. Pri prvom susretu s njim osjećao sam mali strah, jer mi može uraditi šta hoće. Sada je taj strah nestao, istopio se nakon dvomjesečne izolacije na Palama. Njegov kolega dječjeg lica nagovara ga da pođu, jer je kasno.

Čak se i on boji Paljana. Nije znao da su “tako zajebani”. Režiser u braku nije imao djece, a ni brak mu nije bio srećan, i u tim časovima kao da iz njega probija neka želja da živi poput nas. Ne znam, možda se varam, ali je jedva, iza ponoći, otišao. Odahnem duboko. Kao da sam cijelu noć išao preko tanke žice razapete nad provalijom. Reći mu sve što mislim ravno je samoubistvu: ne reći mu ništa, ravno je najgorem kukavičluku. Na filmskom platnu to izgleda mnogo jednostavnije. Supruga mi kaže da je lakše u Sarajevu izdržala skoro mjesec dana granatiranja nego ovu njegovu posjetu i razgovor. Tamo si sa svojim ljudima koji te griju ljubavlju i pažnjom, a ovdje smo potpuno sami, okruženi ovim ljudima, iz čijih očiju gleda smrt. Slušam na radiju izjavu jednog od srpskih lidera: “Ko je danas anacionalan, sam je sebi osudio.”

Pale, četvrtak, 25.6.1992.

Telefonski razgovor s prijateljem u Sarajevu, koji kaže da “vojna intervencija slijedi narednih dana”. U Sarajevu se sve više uzdaju u nju, a ja sam potpuno skeptičan. Nitko se neće htjeti uvaliti u balkanski kotao, u to sam siguran. Preko poznanice u Beogradu raspitujemo se kako se može iz Srbije preći u Mađarsku. Supruga svakodnevno prebire po stvarima i garderobi, pravi red po ormarima, i razmišlja šta će najnužnije ponijeti. Kada je kćerka odlazila, molila nas je da odmah i mi krenemo. Supruga je, kao u šali, kazala: “Mi ćemo čim završim svoje tkanje”. Sada sjedi u radnoj sobi i tka. U baštu sve rjeđe izlazi.

U jednoj obrazovnoj emisiji Srpskog radija kažu da su Srbi “hristoliki”. Sve ima granicu, ali glupost ne. Milujem psa i kažem: “Jednom ćemo se opet vidjeti.” Gledam kako komšija Fadil, u gostitelj, u kolicima prekrivenim ceradom, iz zatvorene kafane prevlači pakete pića u malu šupu do naše kuće. On se još nada da neće morati ići. Oni Muslimani koji su tu nadu izgubili imaju spakovane torbe i zavežljaje.

Pale, petak, 26.6.1992.

Tihi očaj me sve više obuzima. Sinoć opet noćna posjeta. To je naš nekadašnji prijatelj sa Pala M.R. sa svojom suprugom i našim zajedničkim poznanikom M.J., koji je prije nekoliko dana napustio

Sarajevo. Njegova supruga ostala je u Sarajevu, i dalje radi na Televiziji. Prije sam mislio šta ću reći svom nekadašnjem prijatelju M.R. kad ga vidim, a sada kad je tu, za stolom, u uniformi, šutim. Priča kako su na Trebeviću kao snoplje kosili mitraljezima pripadnike "džihada".

Neki su išli goloruki i dočepali bi se oružja tek kada bi neki njihov čovjek poginuo.

Kaže da ga je iz Sarajeva nazvao rođeni brat, žaleći se da su mu srpski vojnici opljačkali stan. "Da znam koordinate, svojim rukama bih mu granatirao taj stan. Zar ne zna da je rat?" žesti se M.R.

Nevjerojatno. Najbolji drugovi na Palama bili su mu Muslimani, u Sarajevu se školovao i **48** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

zaposlio, a sada iz njega izbija samo mržnja prema tim ljudima i gradu čak i prema bratu, koji u Sarajevu čuva stan. Kaže mi: "Htjeli su ti pretresti kuću i odvesti te, ali sam te ja spasio."

Odgovaram da su, prije nekoliko dana, osmorica vojnika već izvršila pretres, i da ne znam kako me to spasio. To je sada potpuno novi, drugi čovjek, iako sam posljednju godinu dana vidio kako prosto tone u isključivo srpsku, nacionalnu mitologiju. On je zahvalna tema za jednu posebnu analizu, kako se čovjek, pojedinac, koji je nekada bar malo mislio svojom glavom, tako brzo utopio, prilagodio novom talasu fašističke svijesti. Ako to već nije uradio Danilo Kiš u *Času anatomije*. Upravo je ta knjiga na stolu, ali pored nje je i knjiga Branislava Šćepanovića, koju M.R. smatra krunskim dokazom da čitamo srpske pisce. Ćutim i ne govorim da je knjiga tu radi "Gulaša gospodina Goluže". Mozak mi staje i svako pisanje i opisivanje ljudske bijede postaje suvišno.

Svaka moja racionalna rečenica, izgovorena s krajnjim oprezom, o njega se odbija kao o neprobojne kamene gromade. On sad žarko želi ono što svi Srbi moraju da žele: uništiti "Turke"

i džihad, a Srbiji povratiti nekadašnji sjaj i moć. Šta bi rekao da zna da mi je sin u Sarajevu i da njegove granate sa Trebevića padaju i po njemu? (Svima kažemo da su djeca u Engleskoj). U

sebi govorim: "Budi pametan, moraš preživjeti i jednog dana ovom čovjeku za stolom reći istinu." Da li to iz mene govori kukavičluk ili razum? Ako mu sada kažem sve, više me nema.

Njegova supruga S. je začuđujuće brzo prešla put od prošlogodišnjeg “gađenja prema primitivcima sa Pala” do totalnog utapanja i prihvatanja njihovog svijeta i njihovog načina mišljenja. Postala je veća Paljanka od samih Paljana. Naš zajednički poznanik M.J., humorista na Radio-Sarajevu, ostaje mi zagonetka. S njima je došao, ali i ono malo što je rekao, ne uklapa se u njihov okvir. Kaže da mu je na Osmicama do temelja izgorjela kuća s par hiljada knjiga. Nema kome da se žali, jer su je zapalili “moji Srbi, zabunili se, kažu”. Žao mi ga je, on je u suštini dobar čovjek, mnogo bolji od ovo dvoje što večeras sjede za našim stolom. Na odlasku M.R. mi silom utrpava šteku cigareta, kao da me za nju mogu kupiti ili iskupiti već okrvavljene ruke.

Ostajem sam sa suprugom i ona stalno govori: “Zašto im ovo, zašto ono nisam rekla, zašto?”

Ako je grijeh biti razuman i sačuvati život, onda smo veliki grešnici. Mogu nam suditi i jedni i drugi i treći. Mi nismo ništa.

Slušam ponoćne Vijesti. Kao da se javljaju prve zrake nade: pod pritiskom svijeta, Srbi se moraju povući s aerodroma i prestati bombardovati Sarajevo. Razmišljam kako da se, čim sin ode iz Sarajeva, oslobodim smrtonosnog zagrljaja ove paljanske slobode. Jedan sat poslije ponoći.

Miran sam i pun nade čekam sutrašnji dan.

Pale, subota, 27.6.1992.

Odlazim u malu prodavnicu blizu moje kuće, vlasništvo Enise Muse, gdje sam na pozajmicu uzimao hranu, s tim da joj platim kad budem imao novca. Police su potpuno prazne. Kaže mi da robu više nigdje ne može nabaviti; jednostavno, Muslimanima je ne daju. Prije nekoliko dana u radnju joj je upao pijani srpski rezervista, četnik, i prislonio joj pištolj na prsa, prijeteci da će je ubiti. Pita kome da ide, kome da se žali. Strah je za supruga i djecu. Na Palama je opće bezvlašće i teror. Još ne misli na odlazak, ali...

Svakodnevno dolaze izbjeglice koje se raspituju za muslimanske kuće i za Muslimane koji bi se “mijenjali za još bolju kuću u gradu”. Na televiziji, s krajnjim naporom mozga i volje, slušam lidera Karadžića kako “Amerika i Evropa ne mogu da shvate naše razloge bombardovanja **49** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Sarajeva i zauzimanja aerodroma”. Kakav čovjek! Ni grama žaljenja i stida za ono što je, za ovo kratko vrijeme koliko je na vlasti, učinio u Bosni.

Voditelj srpskog Dnevnika, Risto Đogo, nekadašnji moj kolega sa Trećeg kanala TV Sarajevo, obožavalac komunista i Ante Markovića, sada, po završetku emisije, kaže: “Ovo je bio drugi dnevnik”, istovremeno dižući tri prsta u vis. Možda u ovakvim poltronima leži klica buduće propasti nove vlasti. Oni uvijek, kao psi, njuše i traže nove gospodare koji će im bacati nove kosti za glodanje. Ne vrijeđati moje životinje.

Danas posudio jednoj očajnoj penzionerki 100 njemačkih maraka da može unuke i djecu poslati u Beograd, a kasnije dalje u svijet. Kroz suze se zahvaljuje, a onda supruga shvaća da je to, u stvari, njena davnašnja profesorica francuskog jezika. “Kako je svijet mali”, kaže i ponovo se zahvaljuje.

Pale, nedjelja, 28.6.1992.

Sačuvati prvo čisto obraz, pa onda glavu, kažem sebi. Pokušavam iz Beograda i Titograda dobiti lijek za teško bolesnog sina našeg komšije Miralema. Siroti čovjek. U kući mu je nervno oboljeli sin, a kad izađe napolje, vidi nervno oboljele i izludjele komšije. Telefonira iz naše kuće i onda se beskrajno dugo zahvaljuje na toj usluzi. Drugi, mlađi, zdravi sin, dobio je otkaz na poslu, on više ne prima penziju, ne znam od čega uopće žive.

Danas ponovo bombardovanje cijelog grada. Kao da prije povlačenja s aerodroma žele pokazati svoju moć. Supruga mi sa suzama u očima kaže da je dolazila Đulzida i molila da joj od jednih dimija skroji suknju!

Ponoć. Vijesti. Mitterrand i Bernard Koushner dolaze u Sarajevo. Koushnera sam u januaru '92.

upoznao u Dubrovniku, kad ga je spasio od daljnjeg uništavanja. Hoće li spasiti Sarajevo? Ovom čovjeku bih dao Nobelovu nagradu za mir. Na stolu, u Mitterrandovu čast, do sada najveći cvjetni aranžman.

Danas oko deset sati, ponovo na groblju osjećam pogled dvojice bradonja s mašinkama. Mogu me samo ukinuti kao ljudsko biće i ništa više. Ne ići na groblje iz straha za goli život znači totalno

kapitulirati. Isto bih postupio i na očevom grobu da je ovdje druga ekstremna nacionalna vlast.

Poslije podne dugo na telefon razgovaram sa sinom u Sarajevu. Ponosan je na mene i ja na njega. Nema problema s novcem. Moji prijatelji se brinu za njega. Kaže mi da je u srpskom Dnevniku vidio svog profesora Radoja kako sa Trebevića granatira grad. Profesor koji ubija đake.

Sve vrijednosti su srušene.

Miterrand i Koushner prolaze sarajevskim ulicama i u ulici Vase Miskina polažu cvijeće na mjestu pogibije nedužnih civila. Noć. Euforija u Sarajevu. Aerodrom deblokiran i otvoren za humanitarnu pomoć. Za Sarajevo možda put u spas, ali za Bosnu on je užasno daleko. Vrijeme batrganja između života i smrti se nastavlja. Kako da izvučem sina iz Sarajeva i nas sa Pala? Šta da radim?

Pale, ponedjeljak, 29.6.1992.

Osjećam led u sebi. Tek sada potpuno shvaćam one očajnike što su gubili život pri prelasku Berlinskog zida. Ima li svrhe sada suditi Honeckeru, kada su njegove žrtve već zaboravljene? Ili **50** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

nisu zaboravljene i suđenja mora biti? Ovdje nisam ograđen betonskim zidom, već zidom mračnih naoružanih ljudi koji pucaju na sva ljudska bića koja nisu kao oni.

Konačno se danas zastava UN zavijorila na sarajevskom aerodromu.

Završio sam drvenu ogradu. U vrtu supruga zalijeva cvijeće - žute ljiljane. Srećom pa se papci, kako ih zove moja kćerka, ne razumiju u cvijeće.

Pale, utorak, 30.6.1992.

4.30: Zora tek što nije svanula. Srećan sam što ne čujem onaj poznati zvuk iz pravca grada i miran jer je sinoć sletio prvi avion s opremom za snage UN. Nema struje, nema telefona, ali vidim i čujem u sebi ljude koje volim.

U bašti se čuje cvrkut ptica. Otrov mržnje smanjio se u meni. Želim samo da pomognem ovim nesrećnim ljudima oko sebe. Već u osam sati na mostu blizu moje kuće skuplja se grupa građana Muslimana i

ponovo čeka na transport za Sarajevo. Razgovaram s njima. Objašnjavaju mi da su sve izgubili, da im je ostao još samo goli život i da je bolje da odu u Sarajevo nego da čekaju na Palama dolazak krvnika na vrata. A i kad ne bi morali ići, od čega će živjeti, kad su svi izgubili posao. Dok oni stoje na mostu, u kući pokojne majke useljava jedna porodica srpskih izbjeglica sa Vraca kod Sarajeva. Kakav apsurd i besmisao jedne politike što siluje život i njegov prirodni tok.

Uopće ne znam šta se dešava u Sarajevu. Ako ostanem živ, prvo ću kupiti obični, mali tranzistor.

Kako se bliži podne, očaj u meni nezadrživo raste. Četiri stotine srpskih porodica po naređenju njihovih vođa napustilo je Zenicu i došlo na Pale: isto toliko muslimanskih porodica mora još danas, sutra napustiti sve što su godinama stjecali. Kao da su ljudi saksije za cvijeće. Čak i kad cvijeće premještamo s jednog na drugi kraj prostorije, pazimo da ne uvene, da ima dovoljno svjetla za život. Koji monstruozi mozak sve ovo smišlja i sprovodi u djelo? Znam. Mozak ratnih zločinaca, kojima se mora suditi, kad-tad.

Poviše mosta već je formirana kolona autobusa. Prema njoj trče muškarci i žene, noseći zavežljaje i vukući uplakanu djecu. Čujem naricanje i kuknjavu. Odlazi i Mina sa svojom familijom. Njena kćerka plačući moli moju suprugu da pazi na njenog psa Arčija. Više ne govori o "bezrazložnoj panici". Donose nam dva litra ulja i bocu pića, iako smo još ranije rekli da ništa ne donose. Supruga se rasplakala, moli ih da ne idu. "Ako vi odete, znam da moramo ići i mi", govori.

Kao da sanjam najstrašnji san. Vidim to sve svojim očima, ali ne mogu da vjerujem da je to istina. Ne mogu da gledam ovaj užas. Zadržavam suze u očima. Komšija Meho još nije otišao.

Dolazi mi pod jabuku, i šuti. Nije otišao ni moj dobri prijatelj iz djetinjstva, profesor matematike, Dado Musa, koji dolazi predveče i kaže mi da neće ići sve dok mu ne stave nož pod grlo.

Potomak je jedne od najuglednijih i najstarijih paljanskih familija, čestit čovjek, koji nikome ništa nije skrivio. Kažem mu da ne ide. Brine samo o dvoje male djece. Što se njima može desiti?

Saznajem za jeziv događaj: Izo, brico iz čaršije, odveden je u zatvor. Drugi dan su javili porodici da je izvršio samoubistvo vješanjem. Kada su ga pripremali za sahranu, na tijelu su mu otkrili

više teških povreda. Bio je na smrt pretučen. Na sahrani, iz straha, skoro nitko nije bio. Koliko je ljudi tako nastradalo u paljanskom zatvoru, nitko ne zna. Za mnoge je ulazak u njegove prostorije značio samo smrt.

**51 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine
Pale, srijeda, 1.7.1992.**

Egzodus Muslimana sa Pala se nastavlja. Kao snježna grudva što se kotrlja niz padinu i postaje sve veća, tako i Muslimani koji bježe sa Pala postaju sve brojniji. Nešto se desilo, puklo, srušilo u njihovim glavama, spoznaja da je definitivno došao kraj svakoj nadi u opstanak na rodnoj grudi ovladala je njima. Naoružani i nenaoružani Srbi obilaze njihove kuće poput lešinara, rezervišu ih za sebe, sigurni da ovi moraju ići.

Dolazi nam u baštu jedna premorena žena, Srpkinja, i plače. Kaže da se sa sinom smjestila u nekoj maloj kućici pod Romanijom. Krije sina da ga ne mobilišu, a za ostali dio familije traži neki smještaj na Palama. Ne može, stid ju je, da provaljuje u tuđe. Molila je neke Srbe da je prime u već “zamijenjene” velike kuće gdje ima dovoljno prostora, ali nitko neće ni da je pogleda, pomogne. Gleda u našu veliku kuću i ja joj kažem da je “već rezervirana”. Žena stalno plače i proklinje život, sudbinu, politiku.

Po okolnim brdima prema Romaniji, Muslimani napuštaju ogromna imanja, kuće, krave, ovce, sve, i sa zavežljajem u ruci pješke idu na Pale, gdje ih čekaju već puni autobusi. Vojnici im ruju po stvarima, da neki vredniji predmet ne bi odnijeli sa sobom. Susjedi mi pričaju da na one kuće iz kojih se još nisu iselili noću stalno pucaju. “Milom ili silom” njihova je poruka. “Poštene Srbi”

se zgražaju nad tim, ali samo to i ništa više. Razmišljam o sebi i svom zgražanju, ali kako se suprotstaviti ovom talasu koji nosi sve pred sobom? Znam da će me do kraja života proganjati ove slike i pitanje: “Zar nisam mogao više uraditi?”

Ugostitelj Fadil, očiju crvenih od nespavanja, dolazi u dvorište i donosi bocu konjaka. Sjeda za sto, neprekidno puši. Kaže da je sve uložio u gostionicu “Stari most” i sada sve gubi. Sklopio je neki

“ugovor” s trojicom Srba mještana, koji će je preuzeti i “raditi u njoj dok se on ne vrati”.

Gorko se smiješi, ispijajući na dušak čašicu pića, i kaže da će se jednog dana ipak vratiti.

On odlazi, a stižu djevojke sa Vučje Luke. Telefon je upravo proradio, ali bezuspješno pokušavaju dobiti svoje mladiće u Sarajevu. Kao da su svi brojevi izmijenjeni. Djevojke me mole da, ako nađem neki put izlaska za nas, nađem i za njih. Stalno govore da će poludjeti. Cestom i dalje trče ljudi s djecom u pravcu parkiranih autobusa.

Miralemov sin u kolicima vozi dvije vreće brašna da ih vrati u obližnju prodavnicu i uzme bar malo novca za život u Sarajevu. Dolazi nam u kuću S.M., poznanik sa Ilidže, doktor nauka i profesor na fakultetu, koji je prešao na Pale u sestrinu vikendicu, i žali se da ga u FAMOS na Koranu (remont motora), ne primaju na posao jer “im ne treba”. Njima treba poneki radnik i puno ratnika. On vidi samo svoju muku, a slijep je za ovaj užas oko njega.

Dolazi kuma M. i donosi mlijeko. Plače i govori kako joj sve drage, bliske komšije napuštaju kuće. Kako će sada živjeti, s kim se družiti? Jedan sin, ljekar, prije dva mjeseca pobjegao u Ameriku, drugi, pravnik, sa ženom i djecom, prije deset dana otišao u Srbiju i Crnu Goru, ostavio posao u općini, ne želi da se vrati. Ne može da shvati šta se to oko nje dešava. Gleda nas širom otvorenih očiju, dok joj šalica sa čajem podrhtava u rukama i kaže: “Nećete valjda i vi otići? Pa vi ne morate ići!”

Potpuno neočekivano u kuću nam stiže jedan od naših najboljih prijatelja iz Sarajeva, J.O.

Proveo je na Grbavici više od mjesec dana, skrivajući se da ga ne mobilišu. Pošto je cijenjeni stručnjak za elektroenergetski sistem u BiH, od srpske vlade smiještene u hotelu “Bistrica” na Jahorini dobio je potvrdu da im je potreban, što mu je omogućilo da napusti Grbavicu i dočepa se Pala i naše kuće. Na Jahorinu ne misli ići, jer mu je u sarajevskoj općini Centar ostala majka, **52** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

pa se boji da joj što ne urade kad bi se saznalo da je prešao na srpsku stranu. Želi da “eskivira obje strane” i pobjegne u Beograd, kod supruge. Sada će se kriti kod nas, dok ne dobije potvrdu za put

u Beograd. Radujemo se što nam kaže da je i S.S. živ. Pretučen, maltretiran, ali ipak pušten kući i živ.

Na Pale se spustila noć. Neobično mi je gledati mnoštvo osvijetljenih prozora. Grupa ljudi cestom goni veliko stado ovaca i desetak krava s teladi. Čuje se mukanje i lavež pasa. To je opljačkano stočno blago Muslimana, koje će završiti ili u klanici ili u nečijoj staji. Moj komšija i prijatelj iz djetinjstva I., (zaboravio prezime) s mašinkom o ramenu hoda gore-dolje Gornjom čaršijom i "pazi da se Muslimanima šta ne desi". Mislim kako je Bog, stvarajući ljudsko biće, iskalio sav svoj bijes. Dodao je iz samilosti poneku iskru topline, ljubavi, sreće, ali te su iskre na Palama već odavno ugašene. "Svako nosi svoj križ", reče Isus prije nego što ga razapeše na Golgoti. Svako od nas će jednog dana morati polagati račune pred samim sobom, a neki pred sudom za ratne zločine.

U kući više nismo sami. Naš prijatelj kao manijak sluša sve TV i radio-stanice da bi bio što bolje informisan, što je od presudne važnosti za njegove dalje poteze. Kaže mi da se situacija razvija u moju korist, jer su Srbi i Hrvati postigli sporazum o podjeli vlasti i teritorije. Gledam ga blijedo i ne shvaćam šta hoće da kaže. On je čisti racio i kalkulacija, a takvi obično prežive. Ima čak i tranzistor.

Zar je moguće da je već nastupio mjesec juli? A mislio sam da će sve stati još u maju. Hvata me panika. Sin još nije faksom iz Rijeke dobio neophodi dokument koji mu u jevrejskom konvoju otvara put iz Sarajeva. Ni sanjao nisam da će mu od mjesta rođenja zavisiti život. Mislim na dragog pjesnika i njegove stihove: "... Tišina će stići kad sve ovo svene i mene i mene..."

Do kasno u noć J. nam priča o strašnom teroru srpskih vojnika na Grbavici. Ljudi bi dali sve, samo da mogu iz tog geta preći u sarajevski geto. Bilježim kako je poginuo "omiljeni, hrabri, itd." komandant Z. čiju je sahranu prenosila SRNA, govoreći da je poginuo "hrabro i nesebično se boreći za uzvišene srpske ciljeve", koji je dan ranije izjavio u kameru da su Šoping osvojili "jednostavno prošetavši tamo". Nije obratio pažnju na naredbu da srpski ratnici stave gas-maske kako bi se razlikovali od istih uniformi svojih protivnika, pa su ga upucali njegovi vlastiti drugovi.

Pale, četvrtak, 2.7.1992.

Jutro. Ispred Mehine kuće stoje neki muškarci u uniformama, žene i djeca. Nešto se s njim objašnjavaju. Meho dolazi k meni u kuću, i rukama koje se tresu stavlja na stol papir - ugovor o privremenom ustupanju kuće, bašte i stolarskog alata jednoj srpskoj porodici. Moli me da to potpišem kao svjedok. Znam da taj papir i moj potpis na njemu apsolutno ništa ne vrijede. Stid me da mu pogledam u oči. To je definitivni odlazak komšije i prijatelja, koji je cijeli život utkao u gradnju svoje kuće i pomaganje djece.

Drugi komšija, R. Memija, plače i moli me da u moju šupu za drva stavi zamrzivač, peć, alatke za baštu. Uzaludno mu objašnjavam da uskoro odlazimo i mi. On me ne sluša, samo plače i donosi mojoj supruzi neke deke i knjige na čuvanje. Pred vratima njegovog skromnog stana već čeka srpska porodica. Očajan sam, poludjet ću gledajući ove prizore. Dolazi mi Dado i pita može li noćas s porodicom doći kod nas da prespava. Boji se da ih ne pobiju. Nije htio ići, ali su mu **53** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

maločas dvojica naoružanih Srba (jedan je bio njegov učenik) stavili mašinku pod grlo i dali rok do sutra da napusti kuću.

Odlazim u kotlovnicu iz koje se ne vidi ništa. Čujem ipak glasove ljudi, dozivanje djece i zvuk kolone autobusa što napušta Pale. Dolazi kuma M. i sva potresena priča o onome šta se dešava oko njezine kuće. U slobodne sobe i na tavan smijestila je hrpe tehničke robe i alata što su joj komšije Muslimani ostavili na čuvanje dok se ne vrate.

Kaže mi: "Je li da će se oni vratiti?"

Više ne znam ništa. Samo znam da ni u snu nisam pomišljao da će se ovo desiti na Palama. To je zločin, strašan zločin prema ovim jednim ljudima. Više se uopće ne brinem za sebe. Količina tuđeg, ali bliskog bola potpuno me ispunjava i prijeti da me razori. Supruga gleda u bocu pića što je donio Meho prije odlaska i počinje da plače. Kaže: "Sada smo mi na redu." Znam.

U glavi mi zvoni samo jedna misao - ovo nije moguće. Izlazim u baštu i legnem na klupu pod jabukom. Iz obližnjih kuća ulaze i izlaze nepoznati ljudi. Hodaju uokolo i razgledaju plijen. U

Mehinoj i Miralemovoj bašti buja povrće, drva su uredno izrezana i složena za zimu. Gdje će je sada provesti? Oni ovo neće preživjeti, govorim sebi.

Upamti: 2. juli 1992. godine.

Iz njihovih kuća sada do mene dopire zvuk usisivača za prašinu. Iznose posteljinu na provjetravanje, stare stvari stavljaju na jednu gomilu. Te stare stvari dojučerašnjim stanarima bile su drage uspomene na roditelje, djetinjstvo. Sada Pale liče na grobnicu u koju su položeni novi mrtvaci. Okrećem broj Televizije i pitam je li to TV Sarajevo, a grubi muški glas kaže: "Kakvo Sarajevo, čoveče, ovo je Beograd!". Shvaćamo da smo direktno prikopčani na beogradsku telefonsku centralu. Kako sada dobiti Sarajevo? Ima li neki pozivni broj, jer beogradske brojeve dobivamo bez pozivnog 011? Shvaćam i da čovjek u ratu totalno ovisi o volji nekog manijaka ili poslušnog izvršioca naređenja odozgo.

Dolazi i M.J, humorista, tragična figura ovog rata. Kaže da pokušava kod Srba na Palama oformiti jedan mirotvorni pokret. To je kao da u sibirskom ledu sadi ruže. Priča kako pokušava iz zatvora u Lukavici i Kuli izvući neke zatvorenike. Ostavio je suprugu u Sarajevu, došao na Pale i tako definitivno prešao liniju razgraničenja. Povratka dolje nema, a ovdje izgleda kao Don Quijote. Još mu preostaje samo "san da u Sloveniji, gdje ima mnogo prijatelja, zida kamene podzide".

Veče je. Dado sa ženom i dva mala sinčića došao da prespava. Donio je i bocu viskija. Kaže da ju je čuvao za "posebne prilike". Dok sjedimo za stolom, dječje oči se ne skidaju sa mene. Shvaćaju li oni šta se dešava? Dado i njegova supruga se usiljeno smiju i kažu da im je najvažnije sačuvati dječje živote. Lupanje na vratima. Visoki uniformisani mladić i jedan mještani, Musliman sa Pala, koji je saradivao sa srpskom vlašću, pitaju je li tu Dado. Osjećam kako mi se ledeni strah uvlači u kosti. "Znamo da je tu. Samo je k tebi mogao doći", govore i ulaze u veliku prostoriju.

"Rekao sam ti da ti neću ništa ako sutra odeš. Mogao si spavati i u svojoj kući, ja bih te čuvao", visoki specijalac govori Dadi.

Dok sam živ neću zaboraviti dječiji pogled prikovan za mene. Sve su shvatili. Poslije očeve i majčine smrti, ovo mi je najteži dan u životu. Strašna kazna i pošast sručila se na sve nas.

Nezvani gosti odlaze, Dado sa ženom i djecom ide u sobu na spratu da spava, mi u naše sobe.

54 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Znam da ni oka neće sklopiti, kao ni ja. J. sa slušalicama na ušima sluša vijesti sa tranzistora. Ja čekam da svane.

Pale, petak, 3.7.1992.

U zoru Dado s familijom odlazi. Ne znam hoću li ga ikada više vidjeti. Proveli smo skupa cijelo djetinjstvo, mladost i zrelo doba. Sada nas jedna mračna, zločinačka ruka što ne zna za milost cijepa kao drva za loženje vatre. Saznajem da je srpska vlast donijela odluku da svi Muslimani sa Pala i okolnih sela do 5.7. moraju otići. Kolona autobusa satima stoji na glavnoj cesti. Isti prizori kao i jučer. Još dolaze oni što pitaju: "Ima li ovdje muslimanskih kuća?" Supruga povišenim glasom odgovara jednom tipu: "Nema! Ni muslimanskih ni hrvatskih! Ovo su bile samo ljudske kuće."

Nemam snage da odem i još jednom se oprostim od Dade i ostalih poznanika. Nemam snage nizašta, osim za očaj. "Zločin počinje duhovnim samosakaćenjem", piše Franz Kafka. Koliko istine u ovim riječima. Prije ovog zločina, Srbi su se duhovno osakatili. Skrivam dnevnik čak i od našeg prijatelja gosta J.O.

Pale, subota 4.7.1992.

Sve je isto. Kuće, bašte, ceste, sokaci, ptice, cvijeće, samo su ljudi skroz drugačiji. Sva bliska lica, koja sam godinama ujutro sretao, viđao i pozdravljao, sada su nestala. Umjesto njih, gledaju me neka strana, mračna, nepoznata lica. Kao da je neka ogromna metla jednostavno počistila starosjedioce i nanijela na ovaj prostor neke nove ljude. Jedan naoružani, uniformisani čovjek bez oka dolazi u naše dvorište i pita me hoću li mijenjati kuću za Pofaliće (Sarajevo). U nekim normalnim vremenima to bi možda bilo i normalno pitanje, ali u ovim, to je jasan znak da smo na spisku onih koji moraju ići.

Kasno naveče zvoni telefon. Supruga se javlja i čuje pitanje: “Još ste tu?”

Ponovo noćna posjeta režisera sa Srpske televizije, koji je ovaj put trijezan. Ubjeđuje da je od ekstremnog postao “umjereni Srbin”. Kaže mi da moja potvrda od Visokog komesarijata za izbjeglice vojnim vlastima ne znači baš ništa. Samo ako na osnovu nje dobijem potvrdu od društva “Dobrotvor”, mogu napustiti Pale u pravcu Beograda. U pravcu Sarajeva mogu, ali u mrtvačkom sanduku. Kaže da će on razgovarati s “Dobrotvorom” u vezi s potvrdom. Zahvalan sam mu. Prijatelj J.O. skriva se u svojoj sobi.

Pale, nedjelja, 5.7.1992.

Rani jutarnji odlazak na majčin i očev grob. Da su živi, kako bi preživjeli ovaj sadašnji užas na Palama? Mom ocu, kada su ga 1944. godine odveli iz kuće, život je spasio jedan Musliman.

Nikada mu to nismo zaboravili. Na današnji dan prije tri mjeseca počeo je rat. Tračak nade za sina da bi uskoro mogao izaći iz Sarajeva. Supruga gleda vrt i kaže: “Nikad nam nije bio ljepši.”

Saznajem da je formirana hrvatska Herceg-Bosna. Srbi likuju i izjavljuju kako će se s Hrvatima lako dogovoriti. Muslimanima će ostaviti krpice. Sarajevske brojeve dobijemo kada okrenemo 071. Oni nas ne mogu nazvati. Prijatelj sa TV Sarajevo mi javlja da sutra prestaje raditi, jer ne može da podnese neke stvari koje se tamo događaju. Koje stvari? Šta se dešava na Televiziji?

55 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Posljednji konvoj odvozi preostale Muslimane sa Pala u pravcu grada. Među njima je i ugostitelj Fadil, koji je nakupovo punu torbu kobasica i drugih mesnih prerađevina. Strah ga je gledati u Sarajevu. Neki ljudi u uniformama iznose njegove stvari iz stana i tovare u kamion. Cijelu noć nisam spavao. Pio sam Dadin viski i u nekom somnambulnom stanju razmišljao o tome da danas sa suprugom sjednem u autobus što Muslimane odvozi u Sarajevo. Samo razmišljao, ali ne i uradio, jer to bi bilo čisto samoubistvo. Sada imamo samo pića u izobilju. Lagano se opijamo i čekamo. Šta??

Pale, ponedjeljak, 6.7.1992.

Svaki korak koji napravim, riječ koju izgovorim na telefon, razgovor s nekim, može biti sudbonosan za naš život. Dobra vijest mi ulije nadu da ćemo i sin i mi ostati živi, a onda me lavina loših dotuče. Palama i mojom baštom širi se teški zadah dima od spaljenih muslimanskih stvari. Ležim u sobi i kroz zatvorene škure čujem glasove iz Mehine kuće: "Hajdemo u vikendicu, da pijemo kafu". "Ma pada kiša, ostanimo kod kuće".

Koliko li ima Srba koji su, osim kuće, "osvojili" i vikendicu? Ili više kuća? Nekome je rat zaista brat. Sjećam se riječi starih ljudi da gladne oči nikada ne možeš nahraniti. Ako ovi ljudi misle da će u tuđim kućama naći sreću i mir, onda se strašno varaju. Siguran sam da će jednog dana srpski narod doživjeti strašne trenutke. Ovoliko ubijenih i protjeranih Muslimana nikada se ne može zaboraviti. U Gornjoj čaršiji od Muslimana ostala je samo Munira, čiji je suprug bio Srbin (dva sina su joj u Beogradu), i jedna starica koja hoće da umre na Palama. Kao kuga, govorim sam sa sobom.

U našu kuću će useliti jedan majstor-električar, Đ.K., s porodicom, koji je ranije radio u "Valteru Periću", pa i sada radi taj posao. Izgleda mi čestit čovjek. Pokazuje mi da u svom telefonskom imeniku ima više upisanih brojeva Muslimana nego Srba. Sve je dovedeno do krajnjeg apsurd.

Supruzi je drago što imaju dva sina koji vole životinje pa će, kad mi odemo, ako odemo, a moramo otići, paziti naša dva mala psa i našeg mačka. "Nemoj da plačeš", kažem joj, "bit će sve dobro", ali i meni se plače.

Naš prijatelj neumorno sluša vijesti i preko nekih svojih veza pokušava dobiti dozvolu vojnih vlasti za odlazak u Beograd.

Pale, utorak, 7.7.1992.

Opet se cijelu noć čuje "rokanje" topova iz pravca Trebevića. Čovjek se navikne na sve, ogugla, pa mu je neobično kad je mirno. Ni struje nema već tko zna koji dan. Hvata me totalna apatija i beznađe. Svejedno mi je hoću li se živ izvući sa Pala ili ne. Ovdje život ne vrijedi ništa.

Vijest dana na srpskom programu: dr Kecmanović, član predsjedništva BiH kao predstavnik Srba, iz Sarajeva pobjegao na Pale, a onda vojnim helikopterom odletio za Beograd. To se moglo i očekivati od ovog političara ofarbanog svim bojama. Srbi likuju.

Helikopteri još uvijek imaju goriva. Bašta se zakorovljuje. Ako uskoro ne odemo sa Pala, bit ćemo ili mrtvi ili živi alkoholičari. Svakodnevno se lagano opijamo pićem, koje smo dobili od bivših komšija. Dim od spaljenih muslimanskih stvari uvlači se u kuću i osjećam se kao u Auschwitzu. Preko Londona, Rima, Kopra, Trsta pokušavamo srediti stvari oko sinovljevog **56** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

dokumenta, koji nikako ne stiže faksom iz Rijeke u Jevrejsku opštinu. Očaj nadjačava samo želja da se spasimo ovog pakla.

Pale, srijeda, 8.7.1992.

Naše tri velike putne torbe već su izvađene iz ormara. Još su prazne. Čekam potvrdu od "Dobrotvora". Izađem u vrt i osjećam poglede naših novih komšija, koji me čudno zagledaju, kao da se pitaju šta još tražimo ovdje. To su pogledi novih gospodara ovih prostora, ljudi koji su uselili u tuđe kuće kao da je to najnormalnija stvar na svijetu. Čujem da su se neki već potukli oko granica imanja koja su osvojili, oko krava i automobila.

Vijest dana: Izetbegović putuje u Helsinki, gdje će ga primiti Bush. Je li to korak prema miru ili skok u još dublju provaliju? Naveče, sa suprugom, prelazim cestu i idem u posjetu našim starim kumovima. Imaju dvije krave i to ih spašava. Sve njihove komšije Muslimani su otišli. Pričaju nam užase koje su oni vidjeli. Tu je i gospođa Munira, koja kod njih već noćima spava. Očajna žena, koja ne zna šta da radi, kamo da ide. Naš svijet je totalno razoren i sada smo stranci u ovom novom, koji se upravo stvara. Ne bih u njemu želio ni živjeti ni umrijeti.

Pale, četvrtak, 9.7.1992.

"Na trenutke zasja sunce, pa se opet spusti noć", piše Samuel Beckett u romanu *Moloo*. Ovdje, na Palama, sunce više ne zasja ni

za trenutak. Konačno dobio dozvolu od "Dobrotvora". Osim dvije grobnice, očeve i majčine, na Palama mi više ništa nije bitno, ni kuća ni bašta, apsolutno ništa. Ah, da. Ova dva psa. Šta će biti s njima? Kažem da ćemo krenuti u utorak, a znam da već danas može biti kasno.

Sin naše kume M., koji je pobjegao u Crnu Goru, vratio se i uopće ne može da se snađe. Dobio je otkaz na radnom mjestu. Ako hoće da ga ponovo prime na rad, mora se kao dobrovoljac javiti na Trebević. Mora dokazati da je "patriota, a ne izdajnik svoga naroda". Kaže da će prije umrijeti nego to uraditi. Ali od čega će živjeti? Donio mi paketić hrane od sestre iz Titograda. Kaže da ona bez prestanka plače. Našem sinu još nisu stigli dokumenti. Hvata me panika!

Pala, petak, 10.7.1992.

Jučer me posjetio prijatelj sa Pala i sasvim mirno kaže da će mi nabaviti potvrdu vojnih vlasti da naš prijatelj J.O. zajedno s nama u utorak krene za Beograd. Pošten i čestit čovjek kojem mogu vjerovati. Ipak ga gledamo zabezeknuto. Danas moram lično otići u "Dobrotvor", kaže mi jedan glas preko telefona. Ali kako? Moram proći glavnom ulicom, kroz cijelo mjesto, pored policije, zatvora, SRNE i Srpske televizije. Držim u rukama papir Visokog komesarijata za izbjeglice, kao neku zaštitu. Dok se na biciklu vozim cestom, osjećam poglede i osjećam kako mi noge podrhtavaju. Dovoljno je da netko od njih kaže: "Ti, dođi vamo", i sve je možda svršeno.

Ponavljam u sebi majčine riječi da Bog čuva one koji u njega vjeruju. Prima me neki civilizirani tip i kratko kaže da oni podržavaju sve humanitarne akcije UN. Kad se vraćam, živci su mi napeti do pucanja.

Odlazim na obližnju livadu da pomognem kumovima skupiti sjeno. Prolazim pored Dadine kuće i vidim kako su namještaj, tepisi, ponjave izneseni van i peru se gumenim crijevom. Iz garaže su **57** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

izvukli njegov auto i razgledaju ga. Kada se pored nje nakon dva sata vraćam, stanari sjede pod Dadinom šljivom i piju rakiju. Suze mi same idu na oči. "Ovuda više nikada neću proći", govorim sam sebi.

Sinoć na TV gledam kako Vojislav Šešelj (zvan "vojvoda" - govorim sam sebi) izlazi iz Skupštine i mlatara pištoljem, psujući majku studentima koji skandiraju: "Ubico, ubico, pederu, pederu!"

U utorak bi trebali krenuti sa Pala. Do utorka mogu sto puta biti mrtav. U baštu ne mogu izaći zbog Auschwitzta. Saznajem kako je jedan Musliman prije odlaska dao kravu svom komšiji Srbinu, mještaninu. Srbin koji je uselio u njegovu kuću dolazi s pištoljem i odvodi kravu, jer "i ona pripada kući koju je dobio". Na lokalnom srpskom radiju supruga daje oglas da poklanja kućice terijerskog porijekla. Ubrzo zove neki grubi muški glas i pita kakve to kuće poklanjamo!

Djeca novih stanovnika Pala odnose psiće. Kakva li sudbina čeka tu djecu i te pse?

Kroz prozor gledam u zelenu baštu i polako se opraštam od nje. Kopali su je i uređivali roditelji moje majke, ona je cijeli život kopala i sadila povrće, mi smo je desetak godina uređivali i sada je kraj. Možda je nikada više neću vidjeti. Žao mi je samo što plodove iz nje ne mogu poslati prijateljima u Sarajevo.

Pale, subota, 11.7.1992.

Masovna smrt se kao vihor sručuje na Goražde. Sto hiljada ljudi zatvoreno je u kavezu. Šumska stvorenja ih sistematski uništavaju. Ponovo posjeta pijanog režisera, koji se igra pištoljem. Gleda me mutnim očima i kaže: "Ti se nećeš vratiti! Ti ipak bježiš sa Pala". Ponovo mu objašnjavam da ne bježim, da sam do smrti zamrzio novinarstvo, da me sada interesuje samo humanitarna pomoć nesretnim ljudima svih nacija, boja, rasa. Prijatelj J.O. koji se stalno skrivao pred bilo kojim našim posjetiocem, iznenada, sa slušalicama na ušima i tranzistorom u rukama, ulazi u prostoriju i vidim kako mu lice poprima boju kreča. Kakva neopreznost. Zbog slušalica nije čuo naše glasove. Nemam kud. Objašnjavam režiseru da je to čovjek koji je danas stigao sa Grbavice, da radi za vladu Srpske republike BiH. Miodrag Tarana ga počinje provocirati da nije pravi Srbin ako tek sada dolazi na Pale, da mu prezime može biti i ustaško, da...

Srećom, ovo krajnje opasno ispitivanje prekida dolazak familije koja danas useljava u našu kuću.

Režiser odlazi i ponovo kaže: "Ti ipak odlaziš za posve! Izdajnicima sleduje samo metak u glavu".

Supruga ponavlja da ćemo krenuti tek kad završi svoje tkanje. Počinjemo razmišljati koje ćemo stvari ponijeti sa sobom. Kao da idemo na neki službeni put. Gledam kuću vrt, majčinu kuću i ničega mi nije žao. Život je ovdje gori od smrti.

Upoznajemo se s novim stanarima naše kuće. Pokazujemo im sobe, govorimo gdje je šta, ja im dajem uputstva za korištenje centralnog grijanja, supruga za kuhinjske aparate i strojeve u njenoj radnoj sobi, kako se brinuti o životinjama. Ručamo zajedno. Oni su izgubili stan u Sarajevu, a mi sada gubimo ovu kuću na Palama. Ništa strašno u odnosu na hiljade mrtvih ljudi oko nas. To je samo trenutni trijumf monstruoze politike etnički čistih prostora. Zamišljam, ne zamišljam već vidim, Pale kao srpski geto i kažem: "Dabogda se u tom getu podavili i grizli kao gladni pacovi!"

Pale, nedjelja, 12.7.1992.

58 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

Posljednji odlazak na očev i majčin grob prije odlaska iz ovog srca tame. Opraštam se od njih.

Osjećam da me vide i razumiju. Sve je sažeto u jednu misao, želju - hoće li se sin idućeg tjedna iščupati iz Sarajeva, a mi sa Pala. Uzdamo se u Boga. Ni jedan racionalni zakon ovdje više ne vrijedi ništa. Ljudsko biće je poput slamke koju nosi olujni vjetar.

Supruga polako pakuje najneophodnije stvari. Što ponijeti? Toliko potrebnih i suvišnih stvari sakupljeno je za ovih dvadeset godina zajedničkog života. Ubjeđujem je da sada, ako se živi izvučemo odavde, započinjemo novi ciklus života. Ponovo početi ni od čega i stići do nečega.

Nekada me užasavala Kafkina rečenica "Na drugim putevima, druge su stanice beznađa."

Nekada dovoljan razlog za samoubistvo, sada dovoljan razlog za život.

Pale za mene sada postoje samo kao sjećanje na divne ljude s kojima sam proveo djetinjstvo i mladost, na livade i šume, na snijeg i skijanje, na opijanje i ljubljenje. Ove današnje Pale za mene su

pokopane u grobnicu i više ne postoje. Ako me u utorak ne puste da odem odavde, neću očajavati, to će biti samo život u grobnici, s nadom da ću jednom ipak izaći iz nje. Supruga pokazuje novim stanarima šta gdje raste u bašti. Zatim odlazi da tka. Psi leže pored mojih nogu i kao da osjećaju skori rastanak. Ta divna stvorenja koja ne znaju šta je zlo, mržnja, smrt.

Obradovale su nas djevojke sa Vučje Luke, koje su došle da telefoniraju. Toliko smo se zbližili da smo ih usvojili kao našu djecu. Sada se i od njih rastajemo. Kažem im da znam, osjećam, da ćemo se jednom opet sastati. Odlazim da se oprostim i od N.K., starog prijatelja mojih roditelja.

Kaže mi: "Ako ti odeš, tko će me sahraniti?"

Pale, ponedjeljak, 13.7.1992.

Bože, kakvo olakšanje i kakva sreća. Preko Trsta uspostavljam telefonsku vezu s prijateljem u Koprnu, A.D., koji mi kaže da je dokument za mog sina faksom otišao u Sarajevo i da je primljen.

Ogromni kamen pada mi sa srca. Kupujem autobusne karte za nas i za J.O. Večeras treba dobiti potvrdu od mog prijatelja sa Pala. Ne možemo vjerovati da je sve to moguće. U prvi sumrak supruga izlazi iz radne sobe i kaže: "Sada možemo krenuti, ja sam završila tkanje."

Spustio se mrak, a prijatelja s potvrdom još nema. Oko deset uveče, dok ja tumaram po kući kao u bunilu, dolazi prijatelj, donoseći potvrdu, na koju je, kaže, zaboravio kada je otišao s društvom u kafanu. Smijemo se gorko. Zaboraviti na papir koji život znači. Još jedan kamen pada sa srca.

Sujevjeran sam. Baksuzni datum 13. možda je najsretniji dan u mom životu. Samo još da sin krene. Kako prespavati ovu noć kada ne znam šta nas na putu čeka. Očajna, duga noć. Nastavit ću pisanje kad stignem u Rijeku.

Ako stignem.

Rijeka, 15.7.1992.

Bože, koliko sam ti zahvalan. Napokon sam tu, u Rijeci! U mislima se vraćam na jutro 14.7., kada smo krenuli sa Pala. Kuma M. je

došla da nas isprati. Oči su joj crvene od plača, mršavo tijelo još mršavije. Ulazim u garažu i pored kipa Majke Božje stavljam novac i molim je da nam pomogne na putu. Ključ garaže dajem kumi, ubjeđujući je da ne idemo zauvijek, da ćemo se za mjesec-dva vratiti. Vidim da mi ne vjeruje. Prva vojna kontrola na samoj autobusnoj stanici. Ne izvode nas iz autobusa. Možemo ići dalje.

59 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

Vozimo se kroz Pale. Samo da izađemo. Druga kontrola na Romaniji, Sokolac, treća kod Han Pijeska, četvrta na ulasku u Vlasenicu... deveta na Drini, kod Zvornika, nekada granici Srbije i Bosne i Hercegovine. Kontrolu vrše razni uniformisani ljudi, s bradama i bez njih, kokardama i nekim drugim oznakama na kapama. S uvažavanjem gledaju moju ličnu kartu u kojoj piše da sam rođen na Palama i da na njima živim. Za njih je to najbolja preporuka, jer biti sa Pala znači biti prvoborac za slobodnu Srpsku republiku. Gledam iz autobusa razrušene i spaljene kuće, kao da putujem podzemnim svijetom Danteova pakla.

U Zvorniku srećemo dugu kolonu bijelih kamiona UNPROFOR-a. Gledam mladalačka i bezbrižna lica vozača i pratnje i mislim da li će takva biti u povratku? Pošli su kao na piknik, da okuse malo uzbuđenja u Bosni i zarade novac, a vratit će se s neizbrisivim ožiljcima na licu i mozgu. Neki će umrijeti u bosanskom paklu. Oko 14 sati stižemo u Beograd. Dočekuje nas B.O., grli i ljubi, a kad na kraju vidi da iz autobusa izlazi i njen suprug, vrisne od sreće i iznenađenja. Svi smo beskrajno srećni, oni što su zajedno i u svom rodnom mjestu, a mi što smo tako blizu mađarske granice. U

21.00 polazimo autobusom za Mađarsku. Još jedan kamen pada sa srca kada pređemo mađarsku granicu. Htio bih da siđem i kao u srceparajućim scenama da poljubim zemlju. Dugo putovanje kroz noć i nepoznatu zemlju, a u zoru se zaustavljamo pred granicom Slovenije. Iz jednog autobusa izlaze Romi i ulaze u naš, a mi prelazimo u njihov. Težak zadah otpadaka od hrane, neopranih tijela i duvna.

Srijeda, 7.00, slovenska granica Murska Sobota - Dolga Vas

Već dva sata čekamo u autobusu da nas puste preko granice. Pored nas se zaustavljaju stočni kamioni koji voze telad. Gledamo

se i ne znam u čemu je razlika. Još jedna kontrola i konačno smo u Sloveniji. Veliki pano na kojem piše: "Čista dežela". Ljudi od svega prave biznis. "Novac je sloboda", govorila mi je davno jedna bliska osoba. Nekom privatnom prevozniku plaćamo devizama kartu do Ljubljane, kamo stižemo oko podne.

Ne mogu tako naglo da se priviknem na novi pejisaž. Nema srušenih i spaljenih kuća, nema naoružanih ljudi koji vas ispituju. Ljudi mirno i spokojno rade oko svojih kuća. Tako su prije samo tri mjeseca izgledali Sarajevo i Bosna. Sjećanje na Pale polako tone u mrak. Još jedna kontrola. Šapjane - granica Slovenije i Hrvatske, malo duže ispitivanje s obzirom na moje rodno mjesto. Policajac se smiješi i udara žig u pasoš. Na staničnoj zgradi vijori šahovnica. Ponovo, poput blijeska munje, sjećanje na Pale i našeg nekadašnjeg prijatelja koji je sinu zabranio da igra šah jer podsjeća na šahovnicu.

U 16.30 stižemo u Rijeku. Tu smo, i šta sad? Izgubili smo posao, kuću i zemlju na Palama, prijatelje Muslimane koji se sada u Sarajevu skrivaju od granata i čekaju na komadić kruha i prijatelje Srbe sa Pala koji imaju dovoljno kruha, ali ga jedu krvavim rukama, no nismo izgubili obraz i iskustvo jednog stravičnog rata i želju da na crvenoj istarskoj zemlji zasadimo struk peršuna ili sadnicu ribizle.

"Čaša je razbijena, ali iz nje se još može piti."

60 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

**Da se ne zaboravi:
Kako je ubijano Sarajevo**

RASCVETANI AUSCHWITZ

Pre sedam i po godina (nedeljnik „Reporter”, 31.01. 2001), u svojoj kolumni „Off line”, Petar Luković pisao je o tragičnoj sudbini Mladena Vuksanovića, autora dnevnika sa Pala u najstrašnijem periodu 1992. godine. Napokon, posle toliko vremena, na našem e-portalu možete čitati Vuksanovićeve beleške, kao još jedan dokaz za optužbe protiv Radovana Karadžića. Ovaj tekst samo je mali uvod u jednu od najstrašnijih priča o srpskom fašizmu.

Pisao: Petar Luković

Kakve veze imaju baštovanstvo i ratni zločini? Ne znam, možda mi se učinilo da nekakva tajna veza ipak postoji kad sam u „Glasu”, ovih dana, pročitao izjavu dr Borisava Jovića, nekadašnjeg predsednika (poluzaklanog) Predsedništva rahmetli SFRJ; odgovarajući na nadahnuto novinarsko pitanje („kako provodite penzionerske dane”), naš nekadašnji predsednik objasnio je da se u svom rodnom selu (Nikšić se zove, blizu Kragujevca) bavi „baštovanstvom, voćarstvom i vinogradarstvom”. Dodao je još: da se rekreira i da šeta u prirodi. Zbog čega me je ta idilična slika (Borisav šeta Šumadijom; srpska zemlja i srpsko nebo ispod i iznad njega) podsetila na tragičnu sudbinu čoveka koji se zvao Mladen Vuksanović - mentalna je zagonetka u čijim su smrtonosnim nitima, imam čudan feeling, Borisav i Mladen, ne poznajući jedan drugog, delili zajednički prostor i vreme, Borisav - kao patriota i Mladen kao izdajnik.

Da utvrdimo činjenice: Mladen Vuksanović, nekadašnji novinar Televizije Sarajevo, po ocu Srbin, po majci Hrvat, rođen na Palama gde je još sedamdesetih godina sagradio kuću (četnički: ognjište), morao je da napusti Pale 15. jula 1992, nekoliko meseci nakon početka rata u Bosni.

Kao izbeglica, noćni čuvar, umro je u Istri pre nekoliko godina. Od petog aprila do već pomenutog petnaestog jula 1992. Vuksanović je - boraveći u fašističkom okruženju nacionalističke srpske falange - vodio svoj dnevnik (knjiga „Pale” objavljena je 1996. u Zagrebu; izdavač „Duriex”); autor objašnjava: „Dnevnik je pisan u stalnom grču i strahu da ga ne pronađu prilikom pretresa kuće i, sakriven u

prtljagu dok sam na putu od Pala do mađarske granice prošao osam kontrola, prenesen do Rijeke”.

11. april: „Naveče dolazi poznanik, režiser Miodrag Tarana, sa srpske RTV koja treba da proradi na Palama. Dugi razgovor s njim ruši i ono malo nade u spokoj. Ne pijem ništa, on pije konjak. Sa svakom čašicom u ruci u njemu raste gnjev protiv mene i ‘Turaka’ koje treba istrijebiti. Vadi pištolj iz opasača i prijeti mi što neću da radim za njih (...) Miodrag mi sve agresivnije prigovara da nisam pravi pripadnik ‘njihovog naroda’, da ne činim ništa za njega, da sam izdajica (...) Miodrag ponavlja da je ‘pravi četnik’, da na Jahorini na hiljade ‘srpskih gardista’ ali i arkanovaca, **61** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

samo čekaju znak na koji će da se sruče na Sarajevo. Cijelo vrijeme mi sadistički objašnjava kako ubiti čovjeka predstavlja seksualno uzbuđenje.”

15. april: „TV Dnevnik postaje najgledaniji horor-film. To jeste njegova moć i magija. Sve zlo proteklog dana na cijelom prostoru Republike koncentriše se i zgušnjava u 60 minuta i pola kvadratnog metra ekrana. To kod ljudi izaziva efekt eksplozije u zatvorenom prostoru. Mislim da će mnogo više, pogotovo starih ljudi, umrijeti od televizije nego što će ih poginuti od metka...”

20. april: „Do prije par dana Palama je išao automobil s jakim zvučnicima, puštajući srpske narodne pjesme, posebno one uz pratnju gusala. Taj isti auto sada prolazi ulicama i poziva Paljane da daju krv za ranjene ‘heroje s Trebevića’. Ima li i krv nacionalnost?”

19. maj: „Lideri Srba predlažu da se Sarajevo 24 sata proglasi otvorenim gradom, da ljudi s najnužnijim stvarima pobjegnu iz njega. To i jeste njihov cilj: isprazniti grad, razoriti ga do temelja, nemilosrdno pobiti sve braniocce, i onda te ruševine naseliti svojim ljudima, dati im u zadatak da ga u narednih 20 godina obnove. Sve to onda slaviti kao veliku nacionalnu pobjedu.”

24. maj: „Supruga gleda na ekranu Srpske televizije novog komandanta, generala Mladića, kojeg su postavili umesto generala Kukanjca. U Hrvatskoj su ga zvali ‘krvnik iz Knina’. Stoji na brdu više Sarajeva, zadrigao od dobre hrane i kaže: ‘Mogu ga sravniti sa zemljom’. Supruga, užasnuta, kaže da je Kukanjac u odnosu na njega malo dijete.”

11. jun: „Jutros je na kapiji paljanske pilane osvanuo natpis: ‘Zabranjen ulaz svim NESRBIMA’.

Još jedan korak prema čistom fašizmu...”

13. jun: „Psihijatar (Karadžić) i njegovi vampiri nastavljaju i vode kolo smrti. Pripada im ‘čast’ da su u historiji čovečanstva stvorili najveći konclogor - Sarajevo. Uvjerem sam da će ljudi Sarajeva izdržati sve njihove pokuse. Ako ikada dođe do suđenja ovim ratnim zločincima, bit ću svjedok sa Pala, ovog ‘srca tame’...”

(...)

Knjiga „Pale”, razume se, nije objavljena u Srbiji; nema nade da će uskoro biti objavljena, jer u zemlji u kojoj je njen novi predsednik (Voja/Sloba) lični prijatelj Psihijatra S Pala - ratni zločini se ne priznaju. Ostaju baštovansko-novinarski zapisi o Borisavu Joviću koji je - gle! - baš te 1992.

bio u punoj političkoj formi i, sasvim svejedno je li Borisav na tajnoj listi Haškog tribunala ili nije, verovatno da nije, kako može Baštovan da bude Zločinac, ali sudbina i reči Mladena Vuksanovića pratiće ga negde u budućim, kosmičkim životima, znam, sigurno.

Đaci u našim školama neće kao obaveznu lektiru čitati Vuksanovićevu knjigu; niko se još nije setio da na srpski prevede knjigu Peter Maassa „Ljubi bližnjeg svog”, najstrašnije svedočanstvo o ratovima u kojima Srbija - pogodili ste - nije učestvovala. Možda će đaci - ko zna - čitati Jovićeve šumadijske memoare; možda će i Voja/Sloba napisati svoje DSS-uspomene s erotskom konotacijom; sigurno ćemo forever čitati Dobricu The FATHERA Ćosića i njegove nepismene rečenice; kandiduje se i Antonije Isaković, svi su u igri, baš kao pre devet godina kad su izjavljivali (svi zajedno i svi pojedinačno) da je Pale - centar Planete i suština srpskog Bića.

Danas, kad Hag kuca na naša vrata - baštovanstvo izgleda kao sigurna, promućurna profesija.

Pitajte dr Jovića. On nije zločinac.

(31. januar 2001)

62 | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. e-novine

**O dnevniku “Pale”
Mladena Vuksanovića**

LOGOR MAHNITOSTI

Kada je, nedavno, u Crnoj Gori čovjek ubio drugog čovjeka samo zato što je ovaj smatrao da Karadžić zaslužuje da bude uhapšen, još jednom se potvrdilo ono što smo od početka znali: svaki čovjek koji podržava Karadžića ima potencijal da ubije. I ne samo to: on je već ubio. Učinio je to simbolički, što je manje bitno, ali i praktično, a to će ipak biti bitno: bez demokratske podrške miliona takvih ubica, Karadžić nikada ne bi uspio počiniti svoje zločine. On je delegiran, naoružan, instruiran i poslat u zločin.

Piše: Andrej Nikolaidis

Zašto Dnevnik sa Pala Mladena Vuksanovića, koji objavljuju *e-novine*, a koji sam nekim čudom uspio propustiti onda, u izvornom, Durieuxovom izdanju, čitam kao vlastiti dnevnik? Zašto mislim da ga kao zbirku vlastitih zapisa o *najgoroj od svih prošlosti* doživljavaju čitaoci *e-novina*?

Na Palama, u Beogradu ili u Podgorici, ljudi koji su se gadili rata u Bosni, protivili se tom ratu, u gluve uši puka izvikivali istinu o tom ratu – bili su, u biti, na istome. U tuđoj zemlji, duboko u neprijateljskoj teritoriji, u logoru fašizma i mahnitosti, u prostoru *svojih* koji su nam najednom postali beskrajno daleki i tuđi. Sa Pala su ispaljivani projektili, tamošnja ispostava jedinstvene zločinačke organizacije bila je zadužena za izvođenje radova. Ali je sav posao ugovaranja, planiranja i snabdijevanja bio vođen iz Srbije i Crne Gore. Znam, znam... *nisu znali*. Svi smo čuli tu odbranu. Poenta je u tome da su čitavo vrijeme sve znali. Nikada se to nije jasnije pokazalo nego nakon hapšenja Radovana Karadžića. Kada su njegove pristalice napokon priznale: oni svoga Radovana vole ne zato što misle da *on to nije uradio*, nego baš zato što *on to jeste uradio*.

Kada je, nedavno, u Crnoj Gori čovjek ubio drugog čovjeka samo zato što je ovaj smatrao da Karadžić zaslužuje da bude uhapšen, još jednom se potvrdilo ono što smo od početka znali: svaki čovjek koji podržava Karadžića ima potencijal da ubije. I ne samo to: on je već ubio. Učinio je to simbolički, što je manje bitno, ali i praktično, a to će ipak biti bitno: bez *demokratske* podrške miliona takvih ubica, Karadžić nikada ne bi uspio počiniti svoje zločine. On je delegiran,

naoružan, instruiran i poslat u zločin. Etničko čišćenje, sadističko izživljavanje nad Sarajevom i konačno, genocid, nisu greška majstora koji se zanio u poslu: spisak zlodjela sa njegove haške optužnice bio je sam njegov posao.

Kada Mladen Vuksanović opisuje kako je bilo živjeti na Palama okružen ubicama i njihovim jatacima, ja to znam. Jer sam u Crnoj Gori živio okružen ljudima koji su ne samo podržavali, nego i naoružavali i hranili ubice sa Pala. Tako je živio, recimo, i Petar Luković u Beogradu. Prije nego je etnički očišćena, ta jedinstvena teritorija Srbije, Crne Gore i Republike Srpske temeljno je očišćena od istine, čestitosti i zdravoga razuma. Broj glasova koji su se izdvajali iz patriotskog **63** | Mladen Vuksanović, Dnevnik s Pala 1992. *e-novine*

hora bio je tako mali a ti otpadnički, izdajnički tonovi tako tihi i slabašni (u Crnoj Gori, kroz LSCG

i SDP ipak nešto glasniji)... Ti ljudi koji su rekli NE svome narodu, državi i njihovom zločinačkom projektu, ti građani Novog Sada, Niša, Cetinja, bili su Sarajlije duboko u pozadini neprijateljskih linija. Da su sve te ljude sabrali na jedno mjesto, bio bi to konclogor. E, taj logor u kojem bi bili zatočeni svi domaći izdajnici – bilo bi to pravo *Srpsko Sarajevo*. Ako sam nešto naučio u posljednjih dvadeset godina, to je da su na Balkanu normalni i pristojni ljudi samo oni koje njihovi narodi izluđuju, oni koji svoje narode pljuju, oni koji svoje narode ne mogu podnijeti.

Svega nekoliko stvari sjećam se iz prvih dana bosanskog rata, iz vremena prije nego su roditelji mene i brata izveli iz opkoljenog Sarajeva. Pamtim pucnje kod skladišta građevinskog materijala, nedaleko od mjesta na kojem smo se, ekipa iz kvarta, okupljala da igra košarku. Pamtim pozorišnu predstavu koju nikada nismo odigrali u Prvoj gimnaziji, jer su noć pred premijeru barikade presjekle grad. Pamtim dječaka iz sela nedaleko od posljednjih zgrada na Dobrinji, uvijek odrpanog i ćutljivog djeteta koje je obično stajalo sa strane za naših partija basketu. Bili smo gomila dječurlije, a dječurlija, kao što znamo, znaju biti surova, naročito kada napokon nađe žrtvu. Tada se sadističke seanse nastavljaju tokom čitavog djetinjstva. Dijete koje jednom bude odabrano za žrtvu, žrtva će ostati sve dok ne odraste, ili ne preseli negdje gdje ga niko ne poznaje. Taj dječak sa sela bio je

naša žrtva. Kada je rat počeo, kao i svakoga dana pregazio je livadu koja je njegovo selo odvajala od našeg grada, i dok smo na 20:20 završavali napeti basket, prišao nam sa puškom u ruci i rekao: sad ću vam jebat majku. Stajao je tamo, sa dvocijevkom u ruci, i mirno govorio. Sve ćemo vas otjerati, rekao je. Tebe ćemo, Zlatko, zaklati. I tebe, Andrej.

Tebe ćemo, Sirko, pustiti da pobjegneš... Tako je počelo njegovo i okončalo vrijeme za koje sam, u gluposti kakvu nam samo mladost može podariti, vjerovao da je moje.

Pamtim još kako kroz prozora svoje sobe posmatram topovske salve koje iz kasarne Lukavica ispaljuju po gradu. Na radiju, razgovaraju Alija Izetbegović i general Kukanjac, koji "odgovorno tvrdi" da iz Lukavice niko ne puca. Vuksanovićev se tekst, hoću reći, odmotava predamnom kao sjećanje. Kao tuđe sjećanje koje, nekako, doživljavam kao vlastito.

Kada Vuksanović opisuje kako mediji sa Pala ispaljuju plotune laži – a te laži bile su ubojitije od Mladićevih granata – mi, koji smo bili prisiljeni da gledamo/slušamo/čitamo beogradske i podgoričke medije, tačno znamo o čemu priča. Kada opisuje svoje susjede koji skidaju maske ispod kojih se, nakon decenija skrivanja, ukazuju njihova lica, krvava i izvitoperena od mržnje, on opisuje mog susjeda, kojem sam u maju 1992, krećući u šetnju rivom poželio dobro jutro. To on opisuje vašeg susjeda, kojega ste upitali za zdravlje kada ste ga onoga jutra sreli u prodavnici gdje ste kupovali kafu i mlijeko. Dobro jutro, rekao mi je, dobro jutro, rekao vam je, tako svakodnevno, tako učtivo.